

ЯКІВ КАЧУРА

ДНІ СВАВОЛІ

(повість. 1914—17 рік)

... Ночами серед поля вклякали вухом до землі й прислухалися до того, як стугоніла земля...

... На небі стояла Червона Віха...

По селах чувати недобрії вісті:—

— «Ой, не втримаються наші! У німців штихи, як лопати, ще й зазублені по краях»...

Прийшло дівочтво—нема парубків: Івана забрали... Василя теж... Антін—на порі...

Вечорами пси сідали перед ворітьми, підносили до гори морди і... Сумно було слухати, як виводили пси своє одноманітне:—

«Гавввуу»...

По залізниці без перестанку тяглися потяги—«шалони». Везли силу-силенну людей—чоловіків у сірих свитках-шинелях... А хлопчиська—підлітки вибігали назустріч до кожного потягу—просити «грудочку цукру». Московки¹⁾ що дня юрбами ходили до панів, щоб ті «спомогали на чоловіків».

По селах наказ:—

Відчіплювати церковні дзвони...

Не давали дзвонів—сподівалися що «наші оселять німців». Що три місяці виряджали новобранців...

Гуло по селах:—

«Де-ж тая сила наша дівається, гей!»

І знову наказ і...

... Знову мобілізація...

*

... На вигоні, біля церкви, товпилась громада, а посередині вигону стояли новобранці... Староста в останнє перелічував на возах торби, а писар викликав кожного новобранця по списку:

Кожний виклик підхоплювали голоси і переходив він хвилями—від краю до краю—по всьому вигону...

¹⁾ Жінки мобілізованих.

По обличчях, поритих зморшками, повільно текли сльози і витиралося брудними рукавами:

— Бог дасть... повернуться!—Зітхали.

А писар викликав:

— Мельниченко... Козубенко... Лиженко...

Зухвало відгукувались на кожен виклик новобранці: очі кожного зводились правцем у той бік, де...

Дівчата стояли осторонь, співчуваюче умовляли заручених подруг, а ті з набряклими повіками від недоспаних ночей, жагуче стежили за кожним рухом новобранського круга...

Кінчилася перевірка. Староста недорахував чотири торби, що «подалися в дезентіри». Писар байдужо поставив у списку чотири хрести.

Круг новобранців розпорошився—кожен кинувся шукати «свою».

Дмитро підійшов до Марти.

Марта—молоде дівча—донька народнього вчителя.

Дмитро—доброволець, з «правами». Це поки що все.

Стояло осторонь двоє: Дмитро і Марта.

Марта припала на груди Дмитрові—тихо хлипала—а він ніжно гладив їй довгу русаву косу.

На дзвіниці зловісно каркали—мов-би комусь на подзвіння—церковні дзвони.

Хлопчиська-підлітки, що поділилися на два ворожих табори, провадили завзяту «фронтову війну». Саме тоді коли піп з причтом виходив із церкви, щоб відправити на вигоні молебня—«німці» натиснули на «руських». З по-за церковної огорожі вискочила на порятунок «козацька піхота», і з вигуками кинулась напередими «німцям», а разом з тим і церковному причтові. Виникло замішання...

Щоб дошкулити «німцям», треба було прочистити фронт і «козацька піхота», зважаючи на виключні обставини бою, вчистила по причтові... Церковний староста та попечителі—братчики, зо всіх боків атаковані, ледви встигали одхилятися від уламків кирпичу старої коршми.

Піп, вбачаючи в цьому «знаменіє», звелів перечекати в «бабинці».

Розпорошені новобранці, оточені кожний зокрема ріднею, сватами і так родичами, слухали про всяку всячину... Всі родичі дарували кожному новобранцеві що-небудь «на пам'ятку». Торби на возах розв'язувалось, то знову зав'язувалось... Староста заклопотано переходив від возу до возу, слідкуючи за тим, щоб іще яка-небудь новобранська торба не «подалася в дезентіри».

По руках ходили листи, писані салдатами з фронту... «Московки» показували листи від своїх чоловіків—«москалів»—листи переходили від одного гуртка до другого... Хто-небудь письменний вичитував на голос, а решта всі слухали:

«Разлюбезная моя жона Маланья».

«Во первых строках моего письма спешу уведомить тебя, што я по милости божьей нахожуся жив і здоров чого і тебе желаю от господабога доброго здравія і благополучія в делах рук твоїх. Ещо поклон нашим дорогим родітелям — тєстьові й тєщі — кланяюсь їм до самої землі низьким поклоном... Нехай вони тобі допоможуть обсіятись та нехай виорють тобі на зяблю те поле, що виходить гонами на

Лоханю. (Далі обережна рука цензора витяла ножницями) Прислали нам валянки й теплі кухайки замість... (і знову цензорські ножиці)... Наша орудія ще не вспіла лягнути, а вони як почали гатити «чамайданами», та все такими, що як вириє яму, то й повітки нашої мало, щоб туди сховати. Лягло нашого брата, як соломи. А потім ще як пішли ми в наступленіє, а наша артилерія тоді по нас — і давай чистити — шарапнелями... Поки догадалися, то з нашого полка залишилося всього... (замість числа ятрила очі велика чорна пляма).

«З тем досвіданія, цалую тібя, разлюбезная моя жона Маланья, в сахарнії твої вуста і желаю тібе от господа-бога доброго здравія і благополучія в ділах рук твоїх. Коня не продавай... Чуєш? Іщо поклон шурина Данилові з супругою і дєтками його... Нехай Данило віддасть тобі того карбованця, що ми удвох їздили по дошки в Борівку, бо як повернуся, то я йому морду побю—сволочі. Іщо поклон тітці Василісі. Ти пишеш, що вона відібрала в нашої корови молоко? Нехай віддасть, бо, хоч вона й відьма, а від мене не сховається... Іщо поклон...» (Останню сторінку листа було списано виключно «поклонами», а в кінці адреса.

Всі листи без винятку малювали картини подій, що відбувалися на фронті, де «нашого брата лягло, як соломи». Новобранці слухали... Їхні зухвалі обличчя виразно говорили про те, що «чамайдани», «наступленіє», «шарапнелі» і взагалі все те, що являє собою фронт—це пустяковина... Вони на 99% не розуміли, чому це, за їхнім виразом «бабня шмаркає в підтички»,—тоб-то плачуть за ними, коли до фронту було ще... ой, як далеко.

Багато сподівалося, що їх зовсім не приймуть. На доказ: привселюдно брали себе за носи, затуляли рота і на вдивовижу всіх присутніх «дихали» вухами. Було й навпаки: запалювали цигарку, вкладали у вуха, а тютюновий дим (?) сам тоді шукав проходу і... виходив носом.

Дівчата забували на деякий час свої плачі й реготали з доброго дива, що аж ворони на церковних банях заслуховувались. Матері сумно похитували головами. Староста в кругові чоловіків оповідав про те, як у нього на христінах старшиниха посварилася з матушкою за крижмо. Ну, а піп, з церковним причтом.. чекали в бабинці, поки «козацька піхота» потрощать «німців»...

Церковний сторож—Степан—митець вигравати на дзвонах—користуючись станом облоги «бабинця», «заграв» веселої... Новобранці підбадьорювали Степана парубоцьким ухиканням.

Вигін—нашихований людьми, підводами, торбами, що кілька хвилин назад тому борсався в обіймах розпуки та галасливого плачу—враз викинув незрозумілого «фортеля»...

Дмитро з Мартою стояли осторонь і мовчки стежили за тим, що діялося на вигоні.

Все вже було перебалакано. Дмитро обіцяв Марті писати щотижня, Марта дала слово чекати Дмитра—поки не скінчиться війна—а тоді вони одружаться...

— Як задовго триватиме війна?—Думав Дмитро.

— Чи довго прийдеться чекати Дмитра?—Думала Марта.

— За що я йду воювати?—Думав Дмитро.

— Він буде офіцер—думала Марта.

Дмитрові думки перепліталися з думками Марти—шугали з вітром по вигоні, а потім зненацька «окачурували» якого-небудь новобранця. Новобранець тоді підходив до Дмитра:

— Слухай, Дмитре, ти маєш «права»—за що ми підемо воювати?

Марта тоді від сорому ховала в хусточку носа, а Дмитро понуро промовляв:

— Хиба не чув, як у церкві казали: «за батьківщину»...

— За батьківщину?—перепитував новобранець.—А ти скажи мені, за що воює Герман... за свою батьківщину?

Дмитро мовчав. А новобранець знизував плечима:

— Ми за батьківщину—Герман собі за батьківщину... Виходить, ніби-то—чий батько дужчий.. і, не чекаючи відповіді, знову рушав до гурту.

Саме тоді, коли Степан на дзвіниці на замовлення новобранців видзвонював «польку»,—новобранцям не перечили—з «бабинця» вирушив на вигін церковний похід...

Замовкли дзвони—а тоді в серце сум заповзав ящіркою—скрипіли зуби...

— Дмитре, чуєш, як вороння криче? Подивись угору, скільки наліталося...—це Марта.

Над вигонем угорі кружляло вороння, а на вигоні—молебінь «о здравії».

«Победи благоверному»...

А нам, браток, з тобою, знаєш, що?—шепотіли про між собою новобранці.

Дмитро щільніше стискав щелепи... А Марта тоді думала, що Дмитрові краще до лиця носити золоті погони, а ніж ті, що вона бачила—захисного кольору.

Дмитрова історія надто складна. За ним навіть мати не вийшла на вигін. А в запасному батальоні йому нашіють «вольнопйора». А далі казарма... Муштра... Фронт... Крижало вороння... Дмитро байдужно слухав, як піп на баранячий глас випрохував у когось «многая лета», а потім так саме:—

«Всеееечная память».

Новобранці впали на коліна гуртом, як бики перед жолобом... на різниці.

Дмитро спав цієї ночі у повітці—(мати вигнала з хати)—в повітці на бантинах ночують кури—й у нього на спині заворушилась куряча воша... Він чує, як воша плазує по спині—йому встидно Марти, а то-б він зараз поліз рукою за пазуху—а воша користуючись нагодою почала шемрати... Стояв на колінах, а на думці, замість молитовного настрою... куряча воша. Піп з кропиллом, яким ще недавно обганявся від мух попів гнідий лошак, проходив поміж новобранцями:

— «Да укрепіт всевишній десніцу вашу...»

Кропив на всі чотири кінці.

Церковний староста підносив за батюшкою невеличку дитячу балію, при чому гірко докоряв себе: він пригадав, що замість «свяченої» яка стояла з відром за престолом, налив у балію звичайної води, що нею «батюшка» після служби руки вмивали. Кінчився молебінь,

Дмитро разом з іншими новобранцями підійшов до попа, хотів поцілувати хреста—але піп очевидно поспішив і Дмитрові замість хреста довелося поцілувати тільки попову руку. Облизав на губах щось солоне, відійшов і з огидою плюнув.

Все було скінчено. Не було чого вже більше залишатися на вигоні і...

Сільський староста підняв у гору палицю:

— Рушааай!

Але ніхто не ворохнувся з місця... Вигін тільки роззявив багато, багато ротів, закліпав сотнями повік і розгублено витріщився багатомисним оком на старосту... Старостина палиця поважно вказала на шлях, що маячив за селом сірою смугою поміж липами—шлях до повітового міста...

Вирушили підводи.

Новобранці, вишнуровані по чотирі—чвірками—чекали поки з церкви виносили «провід». Корогви, ікони, хрести... Замурзані, обвішанні павутинням, обличчя стародавніх скитів-святих «суворо дивилися на новобранців: нічого не змінилося,—все те саме, що було й раніше за скитських часів... Тільки люди трохи менші на зріст поставали»...

А коли все було готове, тоді вийшов посеред вигону бувалий староста—ізняв шапку до громади:

— Дозвольте, чесна громадо, провід вирядити?

Вигін вщух... Голос старостин проткнув боляче вуха, зрушив легені—натовп легенів. Тьохнуло багатогранним відголосом прихованого розпачу одно велике—за десять полкових барабанів—серце і...

Кілька понурих, немов-би з того світу, голосів промовили:

— Бог благословить.

Тепер черга була за новобранцями. Теж поздймали шапки—вгорі крякало вороння—літало над головами, а під ногами наче гарячим прискоком хтось присипав землю... А батюшка сіпав сільського старосту за рукав:

— Виводь їх з рештою, або-що... шепотів на вухо.

Дмитро на лівому крилі першої чвірки. До нього з вітром долітає уривок попового шепотіння і він пильно придивляється до попового обличчя. Від напруження зору попове обличчя, розповзається, вигін теж набуває чудернацької форми—замість вигону він бачить перед собою одну похрістану спину, а на ній замість попового обличчя сиділа...

Дмитро поліз рукою за пазуху... Налапав пальцями на сорочці пукату вошу і з насолодою розчавив пучкою. Ніхто не звернув уваги—Марта мріяла про те, якого кольору будуть Дмитрові погони.

Новобранці на знак сільського старости, мовчки рушили за межу вигону, вийшли на шлях і... Тепер стояли—прощалися з вигоном. Кілька десятків голів похилилися до вигону, не бліді, а пожовклі обличчя, і скривлені до плачу роти...

— Прощайте громадо!!!

— Бог простить!!!—відповіла громада.

І так аж три рази. А тоді новобранці наділи шапки. Степан на дзвіниці знову «заграв» комусь на подзвіння... Хвилястий натовп голів заколихався й боляче, боляче застогнав... Запахло потом і ще чимсь

таким, від чого хотілось хижо засміятися «на кутні», стати серед вигону і за одним розмахом руки зробити так, щоб увесь вигін засіявся... зубами.

Попереду вирушив «провід»: корогви, ікони, хрести... потім новобранці. Йшли. А позаду розпач матерів зойками будив сіре каміння на «земській бруківці». Доганяли—чіплялись за плечі, за груди, за руки...

Хтось лаявся брудною лайкою—поминав «всёй царствующій дом» до п'ятого коліна... і враз серед клекоту вулиці, зойків, розпачливого голосіння та дівочих прокльонів «війні»... розітнулася новобранська пісня.

Кільканадцять дужих голосів висмикнулись і з одчаєм кинулись назад... на вигін.

«...Благословила мати на війну—
Ой, добре знаю, на смерть я йду...».

Решта голосів підхопила:

«Ой, добре знаю...»

А вітер поніс естафетою—там, де ніччю палає кривава «віха»...

...«На смерть я йду...».

Хто знає?—Може ніхто з них не повернеться більше під рідну стріху...

Пісня шматувала груди... Новобранці порозхрістували сорочки... Прощались навіки:

— «Прощай родину і рідний край...».

Чиїсь груди не витримали—хтось виплюнув на «бруківку» з рота два зуби, і...

Назвав бога на його власне наймення.

А вітер знову поніс—естафетою—там де ніччю палає «віха»:

— «...Прощай, дівчино, в останній раз...».

Дмитро понуро йшов у передній лаві—паморочилась голова...

На вигляд хлопчак, якому ще не пора на «прийом»,—проте Дмитро має вісімнадцять років—ще невикінчену прогімназію—а в кишені чвертка офіційного паперу:

Удостовереніє

Дано сие односторонцу Михальченку Дмитрию в том, что он успешно выдержал специальное испытание при Киевском учебном округе, а потому имеет право на звание вольноопределяющегося II разряда и т. д.

Все це склалося для Дмитра цілком випадково. Генеза випадків—що завдячують Дмитрові його офіційну посвідку на право «вольноопределяющегося»—ось яка:

Пан Скушесінський—управитель маєтку графа Потоцького—молода гаряча польська кров—на одній п'ятиці—випадково... вчистив по морді свого гостя, управителя заводу графа Гайдена, пана Заблоцького.

Саме на Гвалт—щоб оборонити пана—до покою вбігла Настя, покоївка пана Скушесінського. Пани помирилися, але... з умовою. Умова спричинилася до того, що Настя випадково... породила Дмитра. Настя потім загрожувала панові Скушесінському судом... А шкільне начальство

довго морочило собі голови над тим, чому у Дмитровій метриці не позначувалось ім'я батькове.

...І другий випадок (що відіграв головну роль).

Одного разу «класная дама» зловила когось нічню на квартирі у гімназистки Марти (цієї самої Марти, що зараз виражала Дмитра).

На ранок виявилось, що хлястик від шинелі, який випадково залишився в руках «класної дами», належав «молодому чоловіку—учневі прогімназії—Дмитрові Михальченкові.

А шкільне начальство, злякавшись «тлетворного впливу»—Дмитрового випадку—на учнів молодшого віку вирішило, що Дмитрові...

«Пора послужить родіне».

Отже:

Зовсім випадковий збіг обставин спричинився до того, що Дмитро йшов зараз разом з новобранцями і мав у кишені офіційну посвідку на право «вольноопределяющегося».

Дмитрова мати давно вже не служить за покоївку в пана Скшесінського—купила собі на гроші, що дав їй пан «відчипного», хату і клопоть городу—доживає віку... Дмитра—з відомих їй причин—мусила вчити. На всі закиди сусідів вона завше відповідала:

«Нехай—байстрюк... але вчений».

Дмитрова мати ніяк не розуміла, чому це синові «присмачило» притьмом іти в «москалі» коли йому ще не пора, тоді, як людські діти, що були на «порі», повтікали від прийому—«дизинтирами»—а староста з десятськими ловив їх по лісах і відправляв на «прийом» під вартою. Вони довго сперчалися... А тоді мати вигнала Дмитра з хати—не дала йому ні шмаття ні хліба.

Через те то Дмитро останніх три ночі спав у повітці разом з курми. Через це саме сьогодні Дмитрова мати не вийшла на вигін... А на возі не було Дмитрової торби. Була тільки Марта... Але кохання Марти, хлястик і «класная дама»—«тройное правіло на проценти»—так іронічно охристинив Дмитро свій нещасливий випадок—тільки зайвий раз нагадували йому прикрість його становища...

«Пора послужить родіне»—пригадав чомусь Дмитро голосно вирок шкільного начальства.

Марта глянула на нього вдячними очима:

— А знаєш, Мітя, коли ти будеш прапорщиком... я тоді запишуся на курси сестер жалібниць, чуєш?

— Ідіотка!—подумав Дмитро. І голосно додав:

— Ти думаєш—як мед,—то можна й ложкою?

Марта образливо надула губи—по-Дмитровому «тримби»—і більше не балакала.

Вийшли за село.

Староста садовив новобранців на підводи і... Дмитрові чомусь не вистачило місця.

Староста бідкався—бігав вздовж валки—від одної підводи до другої:

— Потисніться, хлопці. Пожолуста!

Але новобранці, може для того, аби подратувати старосту, а може зі злости на Дмитра (доброволець?)—не хотіли «потиснутися». Дмитро почув огидну лайку і... пораду старості:

— На налігач його стерву, та ззаду до крижівниці привяжіть... і далі злісне сичання:

— Пагонів хоче дослужитися, виблядок панський.

Староста скрушно погодився з новобранцями—тим, що розвів руками, і виразно без слів промовив:

— Я, хлопці, не винен, що він дурень...

Дмитро в останнє попрощався з Мартою... Сидів на возі (новобранці, нарешті, потиснулися) і скам'яніло дивився на тримтячі, багато-багато рук, що протягалися до підвід...

Сідали на підводи, злазили, прощались і знову сідали... і знову злазили—прощались.

З півдня—на село насувалася велика сива хмара...

...Дощ—сльози—дощ...

II

Ніч.

Дві нафтових лампи освітлюють казарми 27-го запасного батальону—помешкання 5-ої роти. На нарах вздовж по-під стіну—за ранжирам підстрижена довга сіра пасма шинелів...

Шинелі раз-у-раз ворухнуться, чути як з-просоння неспокійно чухаються—а тоді з-під шинелі вилазила та чи інша голова і кліпаючи очима, від світла, ні до кого не звертаючись промовляла:

— «Чіво ета, а? Разі ета порядок?.. Єхрейтора... Ундера... Клопи... Криси... Во! Відал, скільки їх понаплоділі... А штоб тебе разорвало с такой жістю!»

Голова ховалася під шинель, а вся фавна казарми—за виключенням «єхрейторов» і «ундеров»—знову злазилась після сполоху на нари, заповзала під сірі шинелі...

І від часу до часу сонну тишу казарми порушували—спросоння—салдатські вигуки—лайка...

Біля дверей на стільці—поклав рушницю на коліна—войовничо хропе «дневальний». Йому сниться, що ніби-то він у Марти на квартирі... під ліжком. «Класная дама» сидить на ліжку,—вимахує ногами—а її черевики, на вдивовижу схожі з кулаками фельдфебеля Гризло, танцюють йому—«дневальному» під носом...

Він чує, що сурмач заграє на тривогу, але йому ніяк не можна вилізти з-під ліжка: по-перше він не хоче осоромити Марти, а по-друге те, що на ліжку вже замість класної дами сидить фельдфебель Гризло... Ще хвилина і... Гризло заглянув під ліжко...

— Михальченко, стерво, спиш?

Дмитро зривається на ноги і бере під «козирьок».

— Не спав, добродію фельдфебелю!

Гризло, здається, задовольнився від такої відповіді, але, проте, він ехидно примружує око і показує на Дмитрову рушницю, що лежить на підлозі.

— А це що?

Дмитро глянув на підлогу—«тиждень арешту»—промайнуло в нього в голові а... далі щаслива думка і... Дмитро випалив:

— «Трьохлінейная огнестрельная, русская, со штиком, ремнём і прикладом, системи Бердана вінтовка».

Щурі, миші, таргани перелякані останнім вигуком Дмитра—три-
вожно поспішали до своїх нірок...

Фельдфебель чомусь прислухається...

На нарах підвелось кілька голів:

— Слиш, подимайся!

— Што?

— Тревога! в шашнадцатой роті...

— Подимайсь!

І фельдфебель прожогом кинувся на другу половину казарми—
помешкання 16-ої роти—через кілька хвилин спантеличено вернувся
назад: (на нарах одягалися).

— Ложись! Ніякої тривоги...

На Гризла з різних кутків злісно блимнули дві сотні заспаних очей...

— «Как так ніякої?»

Гризло визвіривсь:

— Мовчать! До кого сказав: ложись.

Нагодували його чорта—на ніч горохом...

І фельдфебельова лайка «з викрутасами» кружляла по казармі—
на нарах роздягалися.

— Може знов Мішка?

— Він самий, стерво! Ротний його на ніч горохом нагодував...
«сигнали» подавати.

Тоді з нарі злазили напівроздягнені постаті, обступали довкола
фельдфебеля... Хтось, благаючи, простягував руки:

— Да разі можна ево ідола окаянного, на ноч горохом кормить...
а? Зря людей пужать «сигналами»... Загонісь ти в доску!

З нар продувжували:

— Ех, ти жість наша пантронташная!

— Дньом кадра: ефрейтора да ундера...

Голос уривався. А Гризло тоді люто стрибав на нари: шукав
«винуватого». Через деякий час усе заспокоювалось.

Зникав, невідомо де, фельдфебель. На нарах знову—за ранджиром
сіріла непорushно пасма шинелів; міцно спав сидячи біля дверей
«днівальний» і... знову сполохана фавна казарми—за винятком «кадри»—
виповзала на нічну здобич. Горіли, освітлюючи помешкання, дві нафтов
лямпі... Ніч.

*

На ранок...

...Коли казарми вгорнуться сивим туманом, а сон голубить поло-
хливу тишу сірого світанку...

Тоді «Мішка»—сурмач 16 ої роти—виходив на широкий двір, що
перед казармами, складав нецензурно губи і... грав «сигнал». Сурма
будила казарми...

На салдатському жаргоні, це значить, що «архангел наводіт тень»
і що треба вставати.

Дмитро схопився на ноги. Протирив очі, а на підлозі знову лежала
рушниця...

— Тисяча шибениць тому, хто видумав тебе,—подумав підіймаючи
рушницю Дмитро.

І з обов'язку «днівального» пішов будити «кадру».

Салдатський день починався з того, що «кадра» гукала «одягайсь» і штрахувала всіх, хто не встиг протягом п'яти хвилин одягнутися... Далі—«ундер» Галушка переконував «винуватих» у тому, в чому вони на його думку завинували... «Винуваті» слухали—переконувались і складалися «кадрі» на «сальве». Хто не «переконувався», залишався без цукру... З повною викладкою біля дверей.

Рота пила чай. «Архангел наводив тєнь» і тоді чай, поспішав якомога швидше влитися у рот свого власника, витискуючи звідти—то-б-то з рота—пожиточну порцію лайки на адресу сурмача—Мішки.

Виходили—з повною викладкою— на двір. Шикувалися: спочатку подвійними шерегами, потім чвірками... Лунала команда «ундера» Галушки (замісника фельдфебеля):

— «Отделенія влево стройся».

Рота тупцяла на місці... Аж поки Галушка, перевіривши глупоту своєї «команди», кричав:

— Отставить!

Далі подавалася правильна команда і коли все було налагоджено: «Земляки», що вже побували на фронті, зараз-же зникали, невідомо куди, а Галушка порахувавши порожні місця—доносив ротному—і виводив «серих» на поле...

По дорозі співали:

«Ех, не вейтеся русиє кудрі

Над моею больноу головоу...»

Дмитро марширував на правому крилі першої чоти і думав про Марту... Думка про Марту, що пророкувала йому золоті погони, не мала нічого спільного з рушницею «системи Бердана» і...

Тому рушниця почала потроху сповзати з плеча. Галушка, що марширував поруч з Дмитром, теж, мабуть, про щось думав, і... не помітив цього «казуса».

«Казус» викликав подію.

Дмитрова рушниця згубила рівновагу... зробила «випад» у бік, де, на думку Галушки, повинен був стирчати його власний ніс.

Кажу «повинен» тому, що... коли Галушка зойкнув і схопився за боляче місце—він окрім «свічок» перед очима, нічого більше не побачив, а замість носа з-під його розчепічених пальців визирала невиразної форми—«продухта».

Дмитро перелякано випустив рушницю.

— ... «Я тебе навчу, як треба поражать «неприятеля».—зашипів кріз зуби Галушка.

Користуючись з нагоди, «рота» утворила довкола Галушки круг: «кадра» висловлювала Галушці своє співчуття; решта—«сіра порція»—дотримувала «нейтралітет», тоді як їхні обличчя сяли від задоволення і внутрішнього сміху...

— Маладєц, земляк. Без сумлєнія, можно сказать, «посоветі» в «нюхало» заїхав...—і далі зниженим шопотом допитувались:—признайся, землячок: «галку зловив», чи ти хвормально йому, шкурі, «пріцел» поставив?

Дмитро мовчав.

Це була неприємна для нього подія, його репутація—погони вишивані по краях трьохколіровим кантом—залежали тепер від розтощеного носа Галушки...

Дмитро ніяково підступився до Галушки,

— «Господін взводний»...—почав ніяково Дмитро.

— Смірррна!—подав йому команду Галушка, не відіймаючи руки від носа.

Дмитро витягнувся.

— Ех, земляк, земляк!—почув за плечами і далі на команду Галушки взяв «на плече» рушницю...

— Бігом-аррш!—крикнув несамовито Галушка.

І Дмитро, міцно стиснув щелепи, потьопав по грузлому від осінніх дощів полю...

Бігав по грузлій ріллі, захеканий, блідий, перед очима мерехтіли синьо-жовтаві круги...

Вишикувана рота тимчасом чекала... Галушка вже дванацятий раз завертав Дмитра...

— Дванацятий раз—захвилювалася рота.

Два тижні перед цим у сьомій роті один чудак—вірмен за тринадцятим разом «прошпилив» свого фельдфебеля... На суді—на всі допити суддів—він товмачив одне:

—Турок сволоч...—фельдфебель сволоч..., Арм'ян не сволоч.

З першим твердженням судді погодилися. А за решту—вірмена чекала каторга.

Дмитро з перекошеним обличчям біг просто на Галушку...

Всі сподівалися, що Галушку спіткає доля фельдфебеля... ще кілька кроків...

— Стій!—загарчав Галушка.

— Сто колькок тобі під ребра!.. На перший раз буде з тебе... Марш на місце!

Дмитро красномовно глянув Галушці у вічі і, ледви пересовуючи ноги, мовчки пішов на своє місце.

Галушка про щось довго балакав з ройовим Кузкою, а потім, признавши командантом «роти» чотового першої чоти, вернувся до казарм.

— Кроком... руш!—і знову—

...«Ех, не вейтеся, русіє кудрі—

Над моєю больно́й голово́й...».

III

Поручник Маковський—командир 5-ої роти—тільки що кінчив писати рапорта... Позіхаючи він пригадав, що йому не везе на «бубнах»...

— Рішуче не везе.

На бубнового туза він сьогодні ніччю посадив увесь свій місячний бюджет і... «приварочні».

Поки що—ніхто не зна про цю неприємну історію, а далі...

Маковський ще раз перевірів рапорта.

«Его высокоблагородію Господину Полковнику, Командіру 27-го запасного батальона.

Командіра 5 роти, поручіка Маковського

Рапорт.

Согласно заявления кадрового старшего унтер-офицера Галушки—от 25/XI-15, вверенной мне роти вольноопределяющийся—доброволец

Міхальченко Дімітрій во время тактичеських занятій нарочіто ударіл дулом вінтовки вишеозначеного кадрового унтер-офіцера Галушку, прі чом наньос єму—Галушке—серйозное поражєніє переносіци і т. д.

Что відно із прилагаємого свідєтельства батальйонного врача капітана Машкіна.

Командір 5-й роти Поручік...

«Маковскій»—черкнув він недбало на рапорті і злісно пошпуриє від себе своїм улюблєним «рондо».

— Скріз тобі неприємности... Провались ви до всіх чортів!—

Запакуєв до офіційного конверта рапорта, заяву, посвідку лікаря, а тоді покликає «посильного»:

— Персонально на адресу., Зрозумів? сказав він посильному.

— «Так точно!»—приймаючи пакет відповів посильний.

Дмитрова доля—сіра офіційна конверта—лежала тепер у посильного... за пазухою.

Маковський трохи згодом одягє і з думкою про те, що йому треба було відмінити козирі «бубни» на «трефі»...

Пішов на муштрове поле.

— «На випадє остатьє... Калі!»—галасав ройовий Кузка.

... Лава сірих шинєлів пророблюєвали кумєдний скіє і... низка блискучих багнетів люто прошпилюєвала—осіннє повітря...

— Замри!—наказуєв Кузка.

Багнєти «завмиєрали».

Кузка не поспішаючись проходив у кінєць лави, і звідтіля примужєним оком пильно огляєв рівєнь, на якому непорушно мусили стирчати багнєти.

Минало кілька хвилин...

Багнєти оживили і починали дрижати, ніби ними трусилà пропасниця, де-далі все дужче, і на решті, визначений рівєнь порушувався... Примужєне око ройового Кузка притьмом витріщалося, а тоді Кузка розлючєно вибігав «на лінію». Розкарячєні сірі постаті важко сопіли носами, піт залиєв ім очі, тримтячими від перевтоми руками, вони напружєно—з останніх сил—силкуєвалися наєвести під один рівєнь низку неслухняних багнетів... Кузка стояєв на «лінії», його очі хижо перебігали по сірих розкарячєних постатях, шукаючи на його думку найбільше «сирову порцію»—щоб часом не «нарватись»... Ось його погляд упав на Дмитра:—

— Отставіть!—почули новобранці... і миттю сіпнули прикладами своїх «Бєрданок» до встановлєного місця: з правого боку чобота.

Кузка підійшов до Дмитра, глянув йому під ноги, а потім без жодного попереджєння пацнув чоботом по його «Бєрданці»:

— Паничу,—глузливо промовив Кузка—Може-б вам тєє...з одного боку, сієнця, а з другого соломки в'язку причєпити, га?

Дмитро аж тепєр тільки завважив, що приклад його «Бєрданки» туєлився біля лівого чобота, тоді як багнєт зрадницьки визираєв з правого боку.

— Тєбє рихмєтіки дома вчили, чи ні?—вжє по-иншому запитав Кузка і щоб до решти спантєличити Дмитра, він суворо наказав:

— Покажи, з якого боку в тєбє Франція...

Минали дні... Дмитро гнав від себе думку про те, що він коли-небудь матиме офіцерські погони, а сьогодні ця думка знову чомусь вернула на обрій Дмитрової дійсності і—хто знає, що тепер готовить йому Галушка... з розтросченим носом. Єдине, що може його втратити,—це фронт... Так. Він сьогодні-ж попроситься, щоб його прилучили до маршової сотні—на фронт—а далі...

«Зрав... Жлам... ваш... бродь!!!» Почув Дмитро.

Це примусило його вернутись до дійсності... Перед ним стояв старий Маковський і вони випадково зустрілися очима...

«Як прізвище?»—звернувся Маковський до Кузки, кивнувши головою в бік Дмитра.

— Михальченко... доброволец, ваш... бродь!—взяв «під козирьок» Кузка.

— Михальченко? Гм... Маковський ще раз оглянув Дмитрову постать.—А ти що тут робиш?—запитав він «земляка», що не встиг перед цим стати до муштри.

— А ми, ваш... бродь—«земляк» показав на Кузку—по уставу значить доказували один другому...

Маковський допитливо глянув на Кузку.

—...Я, значить, старий салдат, два рази побував на фронті,—продивлювався «земляк»,—і значить егоровський кавалер...

— Дозольте доложити!—перебив Кузка. Маковський зневажливо кивнув головою.

— Цей самий Михальченко, ваш... бродь—показав Кузка—... ніяке поняття не лізе йому в голову... Во-первих, розбив на бухту носа «неводному»... Во других, не слухається команди...

— Ваш, благородь!—«Земляк» витягнувся, наче хто виссав з нього всі внутрішні манатки, «Берданка» його стирчала, міцно всмоктавшись прикладом до чобота, з правого боку...

— Дозвольте доложити!

— Ну?—Маковський похмуро здвигнув плечима.

— Я, значить, как егоровський кавалер, і не «хохол»,—він повів очима на Кузку.—«Хохол», ваш, благородь, свого «хохла» не то що за польку, а за пустяк проміняє...

Маковський, походженням поляк, патріот, добре знав історію Польщі... Посміхнувся.

Йому подобалася щирість «земляка».

— «Говорі» «братец», говори...—ласково посміхнувся ще раз Маковський.

Кузка стояв на «втяжку»,—рука під козирок,—а очі... з його очей можна було запалити разом 25 штук «Сальве».

«Земляк» продовжував.

— Осерчав значить, він на добровольця,—показав на Дмитра—за те, що той «Бердана» сковирнув під лівий бік... Тут, значить, два рази: або з повною викладкою ва дві години... або, щоб не ображувати салдата—дай йому раз, чи два по морді і... кінці в «мульок».

— Говори ясніше—перебив Маковський.

— А він, значить,—скаржився на Кузку «земляк»—чоботом по «Бердану», просто в корону і орла, ваш' благородь... заїхав. Аджеж до

чобота — пояснював «земляк» — може що завгодно причепиться і тоді, значить, корона з орлом при «піковім інтересі».

Тай землякові не зручно: — чистиш, — а воно воняє...

Маковський стримав себе, щоб не засміятися.

— Марш на місце! — наказав «землякові».

«Земляк» задоволено рушив на місце. На місці ляснув правим обцасом по лівому задникові — стояв і глузливо дивився просто на Кузку... Як той пошарпував рукою вгору, — по уставу — тримаючи «під козирьок».

— Вільно! — подав команду Маковський.

— Вільно! — за Маковським мавпою проказав Кузка.

— Підправиться й закурить! — додав Маковський.

І лава сірих шинелів з «Берданками» в руках під галасливе «ура» розбіглась по полю.

Дмитро мляво підійшов до Маковського.

Однорічникам *) дозволялося величати офіцерів по рангу і тому Дмитро звернувся просто:

— Пане поручику, я маю до вас прохання... — при цьому зробив рукою на честь.

— Не треба, — відвів руку Маковський. — Я знаю наперед, якого змісту буде ваше прохання... Ви сьогодні вранці умисне вдарили чотого командіра при виконанні його службових обов'язків... — Він допитливо глянув Дмитрові у вічі.

— Я прошу, щоб мене на завтра було прилучено до маршової сотні... на фронт, — втомно промовив Дмитро.

— На фронт?! — Маковський зламав брови.

Його вразила інтонація, з якою було проказано Дмитрове прохання.

— З якого часу ви в батальйоні? — намагаючись прибрати суворого вигляду, запитав Маковський.

Дмитрове підборіддя пересіклося ризкою, а дві таких ризки до низу від кутиків вуст накреслили довкола рота виразний зміст... на запитання.

— Давно ви в батальйоні? — перепитав Маковський.

— Півтора місяців — було у відповідь.

За півтора місяців Дмитрове обличчя придбало характерний відбиток казарми... Життя в казармах, муштра від ранку до вечора, мали свою доцільність: найзавзятіший ледар — за висловом «кадри» — не міг тут перебувати більше двох місяців і просився... на фронт. Маковський, що програв цієї ночі приварочні, позіхнув. Згадав про рапорта, що міг спричинитися до інспекторського огляду, і про можливу перевірку господарських рахунків...

Нагиндичився:

— Треба забувати материні пундики... чого йшов? — Думав, що тобі тут цяцю дадуть? «На фронт» — процідив з призи́рством крізь зуби і рушив робити перевірку по окремих командах, своєї сотні, що були розпорошені на муштровому полі.

Дмитро залишився на місці.

*) «Вольноопределяющийся».

Дивився на пролісок, за яким на мапі Кузки стояла «Хранція»—на обличчі розповзалася млява, майже манякувата посмішка.

— Н-дааа!..—видушив з себе Дмитро.

Згодом почув як чиясь рука лягнула по його плечу—оглянувся—перед ним стояв вятський «земляк».

— Плюнь ти на все...—почав ласкаво «земляк»,—а потім глянув на обличчя, де застигла Дмитрова усмішка і скрушно захитав головою.

— Иш, лярви, до чого образували чоловіка?!

— Строоойсяааа!—Рупором-руки на рот—виголошував Кузка. А за кілька хвилин теж саме:

— «На випаді остаться... Калі!»

IV

Посильний 5-ої роти спровадив до штабу всі листи і тепер у нього в розносній книзі залишалася тільки одна, без підпису, сіра коверта. Ротний писар не вписав її до книги через те, що на його думку це просто: «Дислокація їх благородія на предмет свіданія... шмарой...»

І тепер посильний рішучо не знав, до кого йому вдатися «персонально на адресу». Він не посмів тоді докладно розпитатися в поручика Маковського... Стояв посеред канцелярії штабу і зі всіх боків спливав сіру коверту, сподіваючись найти хоч найменший натяк на те, кому вона мусила належати. Дивився на лави канцелярських столів, за якими сиділи писарі штабу, прислухався до дзижчання й вистукування «ремінгтонів» та «ундервудів» за якими сиділи машиністки...

— «Сжелі его секретно,—тлумачив собі посильний—значит ета мадама должна безпременно понімать».

І вирішивши таким чином питання, він узяв коверту, так, щоб було її видно—і пройшовся поміж машиністками.

— Панно Галино,—звернувся ловкач-писар жартуючи до машиністки, з коротко підстриженим волоссям—вам лист...

Машиністка—енергійне обличчя,—допитливо глянула на посильного.

— «Она самая і есть...»—вирішив посильний і перше ніж машиністка промовила слово, передав їй на руки сіру, без адреси коверту.

— Од їхнього благородія—моргнув на вікно, повернувся й не чекаючи відповіді, вийшов з канцелярії штабу, поспішаючи до казарми... на обід.

По дорозі кілька разів зупинявся і лягнувши пучками, говорив:

— «Важная мадама».

*

Панна Галина—машиністка, що тільки два тижні тому, як отримала посаду при штабі батальйону—байдуже поклала листа до кешені: їй обридли вже любовні листи офіцерів...

Майже що дня вона одержувала їх з адресами й без адреси, читала отак як зараз до кишені, а потім іронично перечитувала у вузькому колі людей, де замість «Панни Галини» вона була звичайна... товаришка Галя.

— Ви скоро всіх офіцерів позбіраєте нам на в'язку, а між тим у нас дуже мало салдатів, що їм можна було-б доручити справу

агітації... в казармах,—зауважував їй голова партійного підпільного комітету РСДРП, коли «панна Галіна»—товаришка Галя зачитувала свої листи для інформації на зборах «конспіративки».

Завданням місцевого підпільного комітету—постійна планова робота—агітація—в казармах серед салдатів, що маршовими сотнями вилучалися що-тижня на фронт...

Агітація проти скаженого виру війни, що вже другий рік без кінця й міри ненажерливо хапав—ещелонами потягів—мільйони пудів: м'яса, м'язів і крові...

Треба було організувати кадри агітаторів-салдатів у цьому зачумленому кублі, де вивірчували живій людині мізок, а потім виправляли на фронт живого маняка... На постійну планову роботу місцевий партійний підпільний комітет вирядів товаришку Галю—«панну Галіну» Церанську,—машиністку штабу 27-го запасного батальйону.

Години праці скінчилися.

Панна Галіна одержала ще кільканацять листівок і тепер в супроводі високого худорлявого мужчини в цивільному пальто поверталася на квартиру.

— Сьогодні на мій гачок вловила невідомої породи рибка—жартома проказала «панна Галіна».

— Але... Глядіть, щоб то не була жаба...—так саме жартома відповів мужчина.

На рові двох вулиць вони попрощалися.

— Так о пів на десяту—виразно повела бровами «панна Галіна».

— Так,—кивнув головою мужчина.

Вони розійшлися: «панна Галіна» просто поспішала до дому,—мужчина... голова підпільного партійного комітету, повернув у заулоч.

У пів на десяту—збори «конспіративки».

*

— Ти не знаєш Галю... А я сьогодні одержала листа,—зустріла дома на порозі, «панну Галіну» її молодша сестра Клава.

— Ну що-ж: бий у балію, що в ній ти мочиш білизну і голоси на всю вулицю... А від кого?—поцікавилась Галя.

— На цей раз не від «прапора»¹⁾). Лист від Марти,—пояснила Клава.

Марта—їхня кузина—донька народнього вчителя—що з нею Клава вчилася разом до того часу поки вони переїхали до Полтави.

— Пише, що зараз вона на селі—оповідала Клава.—Батька арештували... хто й зна за що, взагалі становище не важне, хоче їхати до Полтави на курси сестер жалібниць... Ти не знаєш випадково серед військових такого: однорічника Міхальченка?—запитала ні з того ні з сього Клава.

— А хіба що?—перепитала Галя, перебираючи в думі всіх військових, яких вона до цього часу знала.

— Та це я так...

— Може знов новий кандидат на осінній сезон твого кохання?—перебила Галя.—Скільки разів я тебе просила, щоб ти не водила на квартиру ніяких військових?—суворо зауважила Клаві.

¹⁾ Глузлива назва прапорщика.

— І не думала—безтурботно засміялася Клава.—Це Марта в своєму листі запитує... Він однорічником—служить десь у запасному батальйоні,—через те я тебе й питаю... І почала наводити до порядку свій «туалет», тому що сподівалася потай від сестри піти на побачення з «прапором».

Клава—повна протилежність своїй сестрі—вона не то що не цікавилась подіями на фронті. Вона навіть не уявляла собі, для чого так багато говорять про фронт, тоді як на кожній вулиці що-вечора були відкриті блискучі кав'ярні,—в кожній кав'ярні гриміла оркестра, а на міських стовпах усюди стреміли в очах афіши, що ліваршинними літерами закликали на благодійні балі, вечорі, маскаради, де лиманами розливалися веселощі і було повно офіцерів.

Клава збиралася на вечір... Галя нашвидку з'їла рештки обіду, (після Клави) і взялась розглядати листівки, які в більшості було написано офіцерами, що з кожною нагодою старалися звести знайомство з машиністкою штабу...—«для приємного врем'япрепровожденія»—як здебільшого писалося в листівках. Галя перечитала кілька нахабних офіцерських цедулок і... Відкрила сіру коверту. Перше, що кинулось їй у вічі, це...

«Єго високоблагородію, Господіну полковнику, Командіру 27-го запасного батальйона.

Командіра 5-й роти Поручіка Маковского

Р а п о р т.

Согласно заявленія кадрового старшого унтер-офіцера Галушкі от 25/XI-15, вверенной мне роти вольноопределяющійся доброволец Міхальченко Дімітрій, во время тактичеських занятій, нарочіто ударіл дулом вінтовки вишеозначенного кадрового, унтер-офіцера Галушку. Прі чом наньос єму—Галушке—серйозное поражение переносіци і т. д. Что відно із прилагаємого свідетельства батальйонного врача—капітана Машкіна.

Командір 5-ой роти поручік Маковскій.

...Перечитала Галя і здивовано витріщила очі на рапорта.

Це якесь непорозуміння... Певне, посильний перепутав, тому що вона по-перше незнайома з поручником Маковським, а по-друге—всі подібного змісту папери пересилаються до полковника або до його значкового...

І Галя ще раз ретельно переглянула всі папери: рапорт Маковского, заяву Галушки і посвідку лікаря.

— Слухай, Клаво,—звернулась вона до сестри, яка тим часом фарбувала парфумним оливцем брови,—як прізвище того однорічника, про якого пише в своєму листі до тебе Марта?

— Душка-хлопчик! Я можу тобі показати його фотографічну картку, де вони фотографовані удвох з Мартою—вона мені переслала... А прізвище Міхальченко, здається...

— Ти напевно знаєш?—перепитала Галя.

— Напевно... Ти що, може хочеш його відшукати? Ось, почекай. Клава дістала в шухлядці свого столика лист, що сьогодні одержала від Марти:

«Михальченко Дмитро».

— Можу навіть дати тобі точну адресу: перший корпус казарм, 1 чота, 5-ої роти!.. Досить для тебе?

— Досить... Покажи мені його фотографічну картку...—зацікавилась Галя.

— Це вже забагато—засміялася Клава.—Я бачу, що тобі теж бракує кого-небудь на «осінній сезон»... На, дивись...—І за цим вона подала Галі Дмитрову фотографічну картку.

Галя глянула на картку: поруч з обличчям Марти визирало хлоп'яче обличчя з бистрими очима польського походження.

— Я мушу обов'язково з ним познайомитись,—промовила Галя.

— Познайомся—радила Клава.—Він тоді буватиме в нас... Мені однорічники дуже подобаються... Одного разу я йду з однорічником—назустріч «прапор»—і мій однорічник прогавив йому «честь». «Прапор» нагиндичився: «Господін вольноопределяючийся»...

Я заступила йому дорогу: «господін капітан»—сказала я «прапорові»—це мій брат... тільки що приїхав з фронту...

При цьому я розіграла ролі сестри: «Володичка, перепроси капітана... це все я винна...

«Капітан» подумав: «Єжेलі штой-та так,—бить по вашему, баришня: прощаю... А ви взамен етого мнє ваш адресец, пожалста!»

Я спровадила його до Катрі... Ах, це-ж так весело було! А «прапор»... фі! Тепер усі візники «прапорами»—закінчила свою розмову Клава.

Галя мовчала. Те, про що балакала Клава, не мало нічого спільного з тим, про що зараз думала Галя... В голові Галі роївся план переведення партійної роботи в казармах—рапорт поручника Маковського давав їй цінний матеріал... Треба було тільки вміло його використати.

І Галя вгрузила очима в рапорт, обмірковуючи доцільність свого плану...

— Так!—промовила вона після довгої павзи.

Підвела голову: на стінному годиннику було пів на десяту. Клави не було.

Вона одяглась і випорснула на вулицю... Пішла з «прапором» на благодійний вечір.

Галя почала одягатись: пора...

Треба було йти на збори «конспіративки».

V

Минуло кілька день...

Посильний був певний, що він передав листа по призначенню—Маковському не прийшло в голову його перевірити,—а ніс Галушки почав потроху загоюватись. Дмитрові було відомо про те, що його мають посадити на гауптвахту і що над ним буде суд... Так принаймні всюди говорив Галушка. Дмитро вже четверту ніч призначався без черги «дневальним» і зовсім не чистив своєї рушніці. Багнет на його «Берданці» був рудий, як прибишна сучка, що перебирала кістки в батальйоновій помийниці. Ходив з похмурим обличчям і своєю постатю викликав співчуваючі зітхання «земляків».

Здавалось, що не було ні одного шансу на поліпшення Дмитрового становища, але...

Несподівано трапився випадок, який спричинився до цілковитої зміни подій.

Фельдфебель Гризло посварився зі своїм помічником... Галушкою. Сварка виникла на принциповому ґрунті: Чи має право Галушка виділяти собі половину цукру, який залишався після ранішньої роздачі порцій?

Галушка, з відомих йому причин, вважав, що він має всі дані для того, тоді як Гризло був тієї думки, що Галушка «брав не по чину». Взагалі-ж справу розв'язувалося в той спосіб, що Гризлові треба було поширити свій бюджет для того, щоб справити вихідний одяг і...

Він запропонував Галушці «третину».

Галушка відмовився, а тоді Гризло, в запалі, звелів йому... чистити Дмитрову «Берданку»...

Галушка, під насмішкуваті погляди чималої зграї зівак, вичистив рушницю і зробився запеклим ворогом Гризла.

Дмитро несподівано придбав собі дужого спільника. Кузка на п'яту ніч не посмів його призначити «дневальним», а на ранок перед тим, як вийти на учбове поле, Дмитро одержав... від Марти листа.

Писала про всякі дрібниці, а в кінці, після «цілую»—було приписано: По С...кій вулиці ч. 16 мешкають мої родичі Церанські: Галя й Клава. Зайди, зазнайомся.

— Земляк!—покликав Дмитра «дневальний».—Должно бить твоя «шмара...». Нехай уматується, чи вийдеш до неї?

— Де? Почекай!—здивувався Дмитро. За весь час перебування в батальйоні він ні разу не був у місті...

— Стало бутъ вийдеш?—казав дневальний.

— Ех, і баба-ж, стерва!—І з цими словами «дневальний» пішов назад на своє місце, прищмокуючи по дорозі, губами...

Дмитро вийшов з казарми надвір. До нього підійшла середнього зросту, охайно вдягнена панночка, з-під її осіннього капелюшка виглядало пасмами стрижене волосся... вона пильно глянула Дмитрові у вічі:

— Я, здається, не помиляюсь... Ваше прізвище—Міхальченко?

— Так,—промовив отетерено Дмитро.

— Моє прізвище Церанська,—протягнула панночка Дмитрові руку.—Ви здивовані, звідкіль я знаю ваше прізвище, але... про це потім. В мене є до вас невеличке прохання: ви не можете зайти так... годині з восьмій вечора до мене на квартиру?

І Церанська (це була вона: машиністка штабу) дістала з кешені свого пальта блокнот, щоб написати Дмитрові свою адресу...

— Са...ка вулиця 16—здивував Дмитро в свою чергу Церанську.

— А-а-а, так ви вже знаєте мою адресу!..—вона поклала назад до кешені блокнот і засміялася.—Я не сподівалася цього... Вам написала про...

Хотіла сказати: «про нас», але стрималась і закінчила:

— Вам написала про мене Марта?

— Про вас і про вашу сестричку... Клаву,—використав Дмитро приписку, що йому написала Марта після: «цілую».

— Ви певні в тому, що знаєте моє ім'я?—Галю починав цікавити такий непередбачений збіг обставин, а Дмитрове обличчя, що змарніло до краю за останніх кілька днів, виразно свідчило про те, що... вона не помилялася; Дмитро візьме на себе завдання, що його визначено на останніх зборах... партійної «конспіративки».

— Мені здається, що ваше ім'я—Галю,—промовив Дмитро, щоб пересвідчитись у своїй догадці. Він не міг досконало сказати, хто був перед ним... Його цікавило одно: що могло причинитись до того, що його відвідала Церанська. Дмитро перестав вірити у випадковий збіг обставин після того, як розстрошив носа Галушці.

— Ви вгадали,—перебила Дмитрову думку Галю.—Мені треба де-що з вами побалакати... Довідались ми, з сестрою, про вас від Марти, яка доводиться нам родичкою.

— Отже—ви згодні?—У вісім годин я чекаю вас у себе на квартирі... Адресу ви знаєте?—протягнула вона ще раз Дмитрові руку.—

— До побачення!—І поки Дмитро відважився запитати, що саме викликало причину нісподіваної для нього вимоги... Галю була вже біля воріт, що виводили з приміщення казарм до міста. У воротах оглянулася і привітно кивнула головою. Дмитро спантеличено «козирнув».

Підійшов «днівальний»:

— Штойта, «землячок», на ніч тебе підмовляла, га?

— Це моя сестра,—відмовив днівальному Дмитро і прожогом побіг до казарми...

Сурмач 16-ої роти—Мішка—стояв посеред двору і «наводив тень». Хтось вигукував на всю казарму:

— Хахли! Гайда надвір,—сіно привезли.

У відповідь з далекого кутка казарми іронічне запитання:

— «Землячок, розкажи, братуха, як у вас дзвонили, коли архирея стрічали»...

— Ах ти-ж мати твою... на Лисій горі вінчано!—«Землячок» клопітно примружував око, а потім раптом приказував назву загально-відомої речі, що входила до складу салдатського тіла... і далі весело продвгував... «нешта позвоніш, когда телепень урвался».

Настирливо сурмила сурма...

Земляки задоволено іржали. Товпились біля «станків», виймали рушниці, висловлювали, як і завше, сурмі та її власникові силу різноманітних побажань: починали від «рурки», за яку Мішка тримався зубами, і далі... «В потомство» всіх родичів аж до кумів, що розписувались за них на метриці. Потім перевіряли, клацаючи затворами рушниці, і під галасливі вигуки «кадри» поспішали з казарм надвір...

Надворі вже чулася команда Галушки:

— Станоооовись!

Дмитро одягався, затягував на шинелі пояс і обдивлявся, щоб нігде не було ні найменшої брижинки. Він запізнився до виходу надвір. Кузка стояв, очікуючи на Дмитра, поки він зовсім одягнеться. Дмитро розправив на шинелі останню брижину і замість того, щоб за дозволом Кузки підійти до «станка—вийняти свою «Берданку», пройшов повз Кузку, ліворуч, і далі просто до «фельдфебельської». Кузка послав слідом за ним кілька підозрілих поглядів...

Дмитро постукав у двері. Він зараз скаже фельдфебельові те, про що надумав...

— Можна!—почув зв дверима.

Гризло повернув голову і побачив на дверях Дмитра, що стояв «на витяжку» з рукою «під козилок».

— Здравія желаю!—привітався Дмитро.

— Здоров, здоров!—привітно відповів Гризло.—Ти що... може з жалобою на нього—сучого сина?

— І кивнув головою на вікно, у двір—де Галушка перевіряв вишиновану «роту».

— Я хотів-би у місто... до мене сестра приїхала—трохи непевне висловив своє прохання Дмитро.

Гризло немов-би сподівався цього, але замість того, щоб насупити брови, як це він робив завше в подібних випадках, підійшов до Дмитра і несподівано простягнув йому руку:

— Када я сам, тоді в мене ніякого разлічія...—пояснив спантеличеному Дмитрові.

Дмитро обережно вклав свої пальці в долоню Гризла.

— Сестра, гавориш, приїхала? Харрашо!—І Гризло повернувся до полиці, що висіла прибита цвяхами в кутку, відшукав серед різного жовтої службової книжки, де кожний квиток було засвідчено печаткою та підписом Маковського, і за відповідною чергою написав Дмитрові перепустку... на добу.

— На. Тільки дивись мені,—наказував Гризло—як ітимеш по городу, щоб ніякого доношенія нащот тебе від начальства не було: на предмет скажемо чести, або з баришньою під руку і вобче, значить, йому подобноє... Поняв?—І простягнув руку, щоб віддати Дмитрові перепустку.

Дмитрова ліва рука протягнулася назустріч і цупко вхопилася за клаптик офіційного паперу, правою Дмитро взяв «під козилок».

— Слухаю, пане-фельдфебелью!

— Не треба! Када я сам, тоді в мене ніякого разлічія...—ще раз нагадав Гризло.

Дмитро, замість відповіді, жваво крутнувся на лівому обцасові, різко лягнув закаблуком і випорснув за двері. Гризло вистромив з-за дверей голову—щось вигукував слідом, тоді як Дмитро вистрибом поспішав до воріт. На воротях вартовий оглянув перепустку, а потім...

Дмитра вперше з того часу, як він одягнув на себе сіру салдатську шинелю, привітала міська вулиця.

Місто тільки що прокидалося. Шеркали нічними заслонами вітрини «модних» магазинів, дрібні крамарі повідчиняли і свої бакалійні крамнички і, хукаючи в долоні, бігали по пішоходах, заваблюючи покупців. Позіхаючи йшли на ринок куховарки.

Єдиним дисонансом на вулиці був чолов'яга з кухлем на голові, в якому бовталась «жовта вода».

— Вот квас! Вот квас! Дед мой піл, двесті лєт прожіл!—вигукував на всю вулицю.

Приїзжий дядько—пара волів, хура сіна і зверху на рубльові жінка—іронічно доказав пужалном жінці:

— Стара, подивись. Бачив різні голови, але щоб кухлі в-осени замість шапок носили—не бачив...

Стара пояснила:

— А ти не бачив хіба, що гицлі без шапок ходять, а це... бог його знає...

Чолов'яга з кухлем підбіг до дядька і миттю налив йому шклянку «жовтої води»:

— Пий, хазяїн, на здоровля!

Дядько спантеличено взявся за налигача.

— Агов, Карман! Чоловіче добрий, я ще не снідав...

Чолов'яга рішуче поклав кухоль перед волами:

— Не моє діло. Я тобі наливав...

На пішоходах почали зупинятися люди, охочі до всякої даремної розривки.

Городовик, що стояв на розі вулиці, подав де-кілька застережливих коротких сюрчків, а тоді... атакував хуру:

— Приказ нащот усякого собранія читав, чи ні?—ув'язався до дядька,—чолов'яга тим часом з кухлем поза хуру, і зник.

— Помилуйте, господа!—звернувся дядько до публіки, що на пішходах—у мене два сини на фронті...

Городовик трохи подумав:

— Два сини, кажеш, на фронті?—значить, протокола не буду писати. А за порушеніє тишини з тебе по закону дві в'язки сіна... згодний чи ні?

Дядько мовчки відрубав хуру, а жінка скинула городовикові дві в'язки сіна.

— Гей, карман!—і воли рушили далі.

— Я вам кажу, господа,—говорив, ні до кого не звертаючись, дядько—що ці хвараони й містечкові кози в печінках мені сидять... Ні-якого розлічія між ними нема,—а тоді оглядався, чи далеко відійшов городовик.

Дмитро простував по вулиці слідом за хурою. Запашне сіно вабило його до себе—може тому, що воно нагадувало йому про село, да не було сірих кам'яниць—казарм і де залишилася Марта...

Він жадібно зазирає у вітрини модних магазинів, звідкіль виходили цивільно зодягнуті мужчини, навантажені пакунками, в супроводі своїх жінок (а може коханок); він ковтає афішу за афішею на міських стовпах і будинках, де оголошувались премії за найкращу жіночу ніжку, або талію... Прислухався до розмов на вулиці.. Гроші... Кохання... Театр... вечорі... офіцери...

А де-ж війна?—запитав, нарешті, голосно сам себе.

Віддав кільком офіцерам «честь», що попалися йому на вулиці, назустріч, і підійшов до газетчика:

— Дай газету.

— На, землячок, читай, навчайся—насмішкувато промовив газетчик і скося позирнув на Дмитрові вишивані «кантом» погони однорічника.

Салдатам не дозволялося заходити в кав'ярні, і взагалі у так звані місця громадянського спочинку і для того, щоб прочитати газету, Дмитрові треба було винайти якесь інше місце.

Він зайшов у двір невеличкого двохповерхового будинку і при-мостився на східцях «чорного ходу».

Газета сповіщала про наші «успіхи» на фронті.

Дмитро перечитував звіти, що подавалися штабом дієвої армії, а між тим, як перечитувались газетні сторінки, він робив порівняння з тим, що робилося в запіллі—ось тут, недалеко—на вулицях міста.

— Газетку мучиш, землячок?—несподівано почувся чийсь добродушний, з примішкою гумору, голос.

Дмитро підвів голову. Перед ним стояв середнього віку чоловік—якось з тутешнього двору—робітник і, привітно закопирівавши обидві губи, показував два рядки пожовклих від махорки зубів.

— Б'ють його падлеца, німця, га?—зацікавився несподіваний співбесідник.

— Коли вірити газеті, то виходить, що б'ють—обережно відповів Дмитро.

— Так і мій хазяїн каже,—ствердив балакучий робітник.—Ми, каже, як повоюємо ще років зо два, тоді я відкрию сукняну фабрику... А ти з бариньою за границю на лиман поїдеш.

Дмитро підозріло оглянув його кремезну, присадкувату постать.

— Не думай, землячок,—покvapно промовив робітник—бачу, що ти нашого поля ягода, хоч і носиш на погонах оці три паскудні стьожки—вони тицьнув пучкою на вишивані «кантом» погони.—Коли-б ти був з якого,—дворянського, чи навіть купецького брата, то, вбий мене гсс-подь з німецького літака, ти-б не ховався у двір читати газету—влучно закінчив він своє спостереження.

Дмитрові залишалося тільки ствердити правдивість фактів—його зацікавив робітник своєю одвертістю... До часу побачення з Церанською ще треба було чекати годин чотирі і Дмитро вирішив, що йому не пошкодить побути зайву годину в товаристві такого цікавого співбесідника.

— Як по-вашому, чи довго ще протягнеться війна?—запитав він робітника, щоб як-небудь повести далі розмову.

— А по-вашому як?—перепитав робітник—бо по моєму...—ще вистачить часу для того, щоб по вас наймала молебні ваша наречена... і крім того...—він зробив коротку павзу.—Так-то, землячок! Ти їсти часом не хочеш?—була його практична пропозиція.

— Він певне вважає мене за дезертира—подумав Дмитро.

Пропозиція була якраз до речі,—в нього був порожній шлунок,—а перспектива поїсти чого-небудь такого, щоб не нагадувало про смердючу рибу, якою годували в казармах—вплинула на вирішення справи і Дмитро згодився.

— Воно-б не пошкодило пообідати...—Висловив обережно свою думку.

Робітник засміявся і зловив Дмитра за руку, так, ніби вони були давні приятелі.

— Ходімо, земляче! В мене для таких, як ти, завше найдеться пообідати.

Дмитро не перечив.

— Звичайно, що мене пораховано за дезертира—подумав він ще раз, коли підіймався східцями «чорного ходу» до помешкання свого випадкового приятеля.

Власне, це була пригода...

Приятелі, що тепер цілком зазнайомилися, сиділи після смачного— в порівнянні з тим, що давали в казармах—обіду...

— Коли я вперше вас побачив на східцях «чорного ходу», в мене склалося вражіння, що ви—дезертир,—сміявся доброзичливо Голубенко (це було його прізвище).

— А тепер за кого ви мене приймаєте?—поцікавився Дмитро.

— Тепер—Голубенко загадково примружив око.—У всякому разі з вас кепський вояка...

— О, так, я ненавиджу казарму... війну... і самого себе в салдатській шинелі—вирвалось несамохіть у Дмитра.

Голубенко по-дружньому ляснув Дмитра по плечу.

— Щирісеньку правду кажете, това... земляче,—поправив він себе і раптом, зігнувшись над столом, почав писати видельцем по скатерці.

Запанувала прикра мовчанка, і...

Дмитра вразила несподівана думка.

Колись йому було п'ятнацять років і він добре пам'ятає, як палав будинок, оточений городовиками й жандармами... З будинку відстрілювались бравнінгами,—їх було всього п'ять чоловіка,—а все «старе місто» Винниці стояло за потрійним ланцюгом городовиків і жандармів—дивились, як «викурювали» соціалістів...

Дмитро ретельно оглянув кремезну постать Голубенка і почав пригадувати, де він бачив цю постать раніш... В його пам'яті почав випливати один із п'яти, якому пощастило тоді прорвати потрійний ланцюг городовиків та жандармів і заховатися в натовпі. Так.

А потім Дмитро носив йому їсти туди, де він тиждень переховувався в хазяйській сушарні... на вгороді.

Голубенко раптом покинув видельце й нервово засміявся:

— Кепський з вас, земляче, вояка. Батьківщині треба стійких людей, що вміють без протесту вмирати на фронті... Ех, ви!

Дмитро підслухав глузливу нотку, що бриніла в його голосі:

— Мені здається, що я десь зустрічався з вами раніш...—висловив він Голубенкові свою думку. Їх погляди здибались... Голубенко сумнівно похитав головою:

— Щось не пригадую...

— Невже я помилився,—думав Дмитро,—права рука його, поранена городовиком, була—в сушарні—перевита онучами...

— А ви пригадуєте, де вам дістався цей басаман?...—і він показав Голубенкові на його праву руку, де біля головного пальця було зарубцьоване місце.

Рука тоді почала поправляти на столі скатірку, а погляд Голубенка був пронизливий, як дві капки чавунного молока...

— Це ви... той самий гімназист... Тоді як я ховався в сушарні... пригадую... тепер я вас пригадую... так, так!—і він ще раз уп'явся на Дмитра своїм пронизливим поглядом.

— Це я... той самий гімназист—Дмитро примружив очі. В його уяві промайнула тінь божевільно-відважного соціаліста, почорнілого від диму, що сам один з бравнінгом кинувся на юрбу озброєних рушницями городовиків і жандармів...

— Тепер ми помінялись ролями?—нервово сміявся Голубенко.—То ви мені носили їсти, а тепер вам довелося в мене пообідати...

Дмитро розплющив очі: на плечі в нього лежала рука Голубенка, а в очах знайомий позір...—

— Тепер ви певні, що я не хочу вам лиха... Признайтеся, товаришу, чи давно ви читаєте отак газети на задвірках?

— Я ні... Я перший раз сьогодні на місті...—спантеличено бельозав Дмитро.—У мене сьогодні побачення з родичкою... А може ви знаєте—Церанську, вона живе тут на С...кій вулиці.

На його думку, цієї фактичної справки було досить, щоб заперечити будь-яке підозріння в тому, що він--дезертир.

— А-а-а-а. Це ви... Міхальченко!—Якось несподівано промовив Голубенко. В інтонації його голосу Дмитро застеріг натяк на те, що Церанська добре відома Голубенкові... а якесь внутрішнє передчуття штовхнуло до тої думки, що поміж ним, Голубенком, і Церанською є якась невлотима нитка, яка зв'язує їх єдиним загальним інтересом.

— Церанська—це ваша родичка?—перепитав він підкреслюючи кожне слово.

— Не одна, а обидві...—поправив Дмитро.—Я сьогодні тільки вранці про це довідався, коли одна з них одвідала мене в казармах...

— Так, так!—притакував за кожним словом Голубенко.—Веселі дічата... і... Ви гарно використаєте вечір. Я теж їхній... родич. Гарні дічата. Мені про вас оповідали... А ви розкажіть мені, що у вас робиться в казармах...—запитав він так, щоб це запитання не мало жодного натяку на те, що воно має зв'язок з попередньою розмовою.

— Що в нас робиться в казармах?—обурился Дмитро.—Розумієте, що... дайте мені право і я повісив-би...—він запнувся, а тоді після короткої павзи стримано промовив:—Хочете? Я вам розкажу історію з мною...

— Звичайно. Я дуже радий вас послухати.—І Голубенко, голова підпільної боївки, що за кілька годин перед цим одержав звіта від Церанської... уважно вислухав подробиці, з яких виникла Дмитрова «історія».

— Здається, що я вже переборщив міру...—схопився Дмитро, коли Голубенко вийняв привішаного на міцному ланцюжкові годинника:

— Вам залишається рівно година...—й раптом увірвав.—Я хочу сказати, що ви ще встигнете піти до ваших родичів через годину...—поправив свою помилку Голубенко.

Дмитро прощався. Він протягнув Голубенкові руку, а тоді вирази їхніх очей зійшлися нахрест:

— Хоч ви може й надійний хлопець, і вмієте мовчати, але... моя порада вам: забудьте про те, що ми коли-небудь здибалися з вами... зрозуміли?

— Зрозумів...—спромігся прошепотіти Дмитро. Від очей Голубенка на його чолі виступив холодний піт.

— Дякую!—міцно стиснув Голубенко руку, що протягнув йому Дмитро.

Вони вийшли удвох на східці, а тоді ще раз мовчки подали один одному руки.

Дмитро вийшов за ворота. На вулиці було темно й лише де-не-де зрідка блимали газові ліхтарі.

Над ним тяжила й давила на груди якась таємниця, а в голові бродили поплутані думки...

— Нічого не розумію—промовив голосно Дмитро.

Він постояв кілька хвилин за ворітьми, а тоді окликав якогось цивільного мужчину, щоб довідатись, де саме, якій частині міста була С...ка вулиця...

Там на нього чекала Церанська.—«Панна Галина»—машиністка штабу.

VI

УРИВОК ІЗ ЩОДЕННИКА

30/XI-1915.

... Тепер для мене з'ясується все... Я не хочу, щоб вона знала мою думку про неї... Сьогодні мені Гризло сказав, що боятись арешту нічого, бо, зі слів Маковського, заяву Галушки, посвідку лікаря і його власноручного рапорта кимсь «похєрено» в канцелярії штабу... (Викусіть, ваше благородіє!). Галушка вдруге не відважиться подати заяву—боїться Гризла. Чим більше я порівнюю життя казарми з тим, що діється навкруги... тим швидче прихожу до висновку, що казарма мало чим різниться від дому божевільних. Я не знаю.. як мені бути далі. Я хочу бути відважним... і разом з тим мене лякає її пропозиція... А що як мене викриють. Вона чекає на моє вирішення... А в мене за пазухою «трус».

Худоба я... Хіба-ж так може думати салдат, доля якого залежала від сірої коверти...

Я ще подумаю...

5/XI-15.

Був знову в неї на квартирі... Навантажила мене цілим комплексом програмів різного «калібру» соціалістів.

У мене нема сталого погляду на програм більшовиків, але... брошура Леніна «Империялизм как новейший этап в развитии капитализма», яку я вже третій день переховую під нарами, чудовий доказ для таких остолопів, як я...

Мені хотілося ще раз навідатись до Голубенка.

Вчора 56 маршова рота відмовилася їхати на фронт... Сьогодні, ніччю їх вивели з казарм під охороною ескадрону, кінноти, на Кременчук.

Дисципліна в казармах подвоїлася: за кожну дрібничкову провину салдати дістають по «морді». Однорічників не виключають. Сьогодні одержав від Марти чергового листа, в якому вона цікавиться, чи познайомився я з її родичами... Чудачка! Познайомився й навіть більше...

Я хотів-би, щоб Марта була хоч трошки подібна на Галю.

8/XI-15.

... Гризло, коли давав мені вчора перепустку до міста, сказав, що в нього є розпорядження встановити за мною «контроль». Я обіцяв йому півхунта халви й пляшку справжнього «три зірки» коньяку.

Галя довго сміялася, коли взнала, що коштує мені перепустка. Ми ходили разом до Голубенка...

Я погодився, нарешті, на пропозицію Галі... Голубенко мене вивіз «їдейом» за те, що я пишу щоденника...

— Забудьте, мій голубе, про ваш письменницький хист, а коли в вас є яка-небудь «писанина», то сьогодні-ж її пошматуйте й киньте до відхідника...

Це була його порада.

Мої обов'язки поки-що мають інформаційний характер —наглядача...

Щоб уникнути підозріння, Голубенко вирішив, що я повинен тепер на де-який час осістися в казармах і не ходити до міста. Натомість Галя буде мене відвідувати двічі на тиждень та одержувати від мене інформації...

Мені дивно зараз за себе—ніколи не мав на думці стати соціалістом... а особливо після того, що мені довелося бачити в Винниці, коли їх «висмалювали» живими з будинку.

Я з побожністю дивлюсь на Галю...

Там—у Винниці—коли підпалили будинок, серед них теж було одно молоде дівча...

Салдати, що охороняли місто, довго не могли заспокоїтись і вбили кількох жандармів... казали, що вона теж була разом з іншими на підпільній роботі в казармах.

А я? Я поки-що інформатор... Після того, як розтрощив Галушці носа! Худоба я безрога, от що!

12/XI-15.

Сьогодні «на зорі» мене одвідала Галя.

З обов'язку інформатора я розповів їй про те, що робиться в наших казармах і зокрема про свою роботу...

Я не сподівався, що в мене знайдеться стільки однодумців і... всі проти фронту.

Галя радо вітала мій намір організувати незадоволених «кадрою», вона обіцяла, що за другим разом принесе мені де-що з підпільної літератури.

Вчорашнім наказом нашу роту об'явлено маршовою а... Сьогодні десять чоловіка взяли перепустки до міста й повтікали з казарми з усіма своїми манатками... Жулики!

Тепер без догляду «кадри» не пускають навіть до відхідника, а ніччю всі приміщення казарм охороняє—«ісусове військо»¹⁾.

«Кадра» лютує. На їхній погляд:

— Це не резон: «коли маєш нашивки і... водиш на сідало зас...ців.

Салдати вперто обстоюють думку вимагати зимового одягу й взуття—без чого вони рішуче не поїдуть на фронт. Маковський зараз як шовковий... Його здається буде призначено командантом нашої маршової сотні і... хто знає? «Землячки», які побували на фронті, оповідають, що маршовики частенько залишають своїх офіцерів на сон... під колесами ешелонів.

¹⁾ Ополченці.

— А донести не можуть?—закинув я одному «землячкові».

Земляк перше, ніж відповісти—свиснув, а тоді пояснив:

— Це діло, землячок, ніччю робиться... і знов-же чоловік—хоч він скажемо буде Юдою— а видющої смерті боїться... Мовчить!

Взагалі настрої маршовиків мають сприятливий ґрунт для могої агітації... Коли б швидче підоспіла обіцяна література... і Галя.

17/-XI-15.

Одержав від Марти листа. Вже другий день, як він лежить у мене в кешені, а я ще й досі не поцікавився його змістом. Може тому, що...

Галя... Ах, ця Галя! Або фельдфебель Гризло велика «тютя», або... Досить того, що коли приходить Галя, він не знає, де себе дівати.

Майже вся казарма знає, що Галя—«моя сестра» й що Гризло має на неї «зуб».

А ну його до чорта!.. Я не розумію, як можна поєднати кохання з роботою за завданнями партійної організації.

Чи кохання? Так. Я кохаю Галю... і коли вона приходить до казарми на побачення з «братом», тоб-то зі мною,—і раніше чомусь заходить до фельдфебеля (може це просто для того, щоб у Гризла не було підозрінь), я готовий тоді полізти один на тисячу багнетів...

Галя завше серйозна, а тепер весела пустотлива Галя, виходить з кімнати Гризла завше з перепусткою для мене...

Коли ми виходимо удвох за огорожу кам'яних мурів казарми, тоді її обличчя враз міняється—тоді вона знову «Галина Церанська—машиністка штабу».

Кам'яні мури казарм не витримують тиску «дисципліни», сірі шинелі ворохобляться, і... наша «боївка» 5-ої—тепер 58-ої маршової сотні—потроху зростає... Спочатку ми вдвох: я та в'ятський земляк, а тепер...

Галя дивиться на мене вдячними очима й каже:

— Товаришу Дмитре, наша боївка досягає 30 чоловіка—цього досить, і ми мусимо перекинути нашу організаційну роботу на інші маршові сотні.

Я спокійно слухаю, а в думці: Я готовий зворохобити саме пекло, бо цього вимагає моє кохання.

Перечитав листа від Марти...

«... Сестрою жалібницею при шпиталі Н-ського жандарського корпусу...».

Машиністка штабу 27-го запобатальйону, підпільний організатор конспіративної боївки в самій пащі царату...

«І сестра жалібниця Н-ського жандарського шпиталю»...

Тьху, гидота!

Розірвав листа на дрібненькі клаптики. Перед очима Галя:

— Товаришу Дмитре, нам треба перекинути нашу організаційну роботу на інші маршові сотні.

Так! Нам треба.

*

... Маковський перечитав останню сторінку Дмитрового щоденника й допитливо глянув на Галушку.

— Говори правду... Де взяв?

— Вийняв, коли він спав... було за пазухою, вашбродь.

— Молодець!—похвалив Маковський.

— «Рад старатися»!—відповів Галушка, витягшись у «струнку».

— Гризлові накажете доложити, чи не треба?

Маковський хвилину подумав.

— Не треба. Подавай рапорта на його місце...

Галушка вирячив очі. Надто несподівана була для нього відповідь Маковського.

Гризло—його запеклий ворог і... Він—Галушка—буде на його місці. Галушка затрясся.

— Я вашбродь, всіх соціалістів... Ні один гад від мене не сховається!

Маковський потиснув Галушці руку.

— Ти чесний салдат... батьківщини... Ступай!

Галушка взяв вільною рукою «на честь»—

і, зробивши зворот ліворуч, вислизнув з ротної канцелярії.

— Я тобі покажу, як ділити цукор! З соціалістами звязався... Сука!—погрожуючи кулаком у бік «фельдфебельської», гарчав Галушка.

Дві нафтові лампи освітлюють помешкання казарми... На нарах ні живого духа—всі ще з вечора пішли на маневри—крім «дневальних», що вартували, біля дверей не було нікого.

Галушка поліз на нари, найшов речі Дмитра і почав їх пильно перевіряти.

За кілька хвилин почулося роздратоване «нема».

І коли речі знову було поставлено на місце, а Галушка виходив із казарми надвір, тоді...

З-під нар обережно висунулася скуйовджена голова й знайомий голос в'ятського «земляка» промовив:

— Штойта он тут шалається, шкура?

Причина, якою пояснюється присутність «земляка»—під нарами, була незвичайно проста:

За вікнами казарми мжичив осінній дощ... Надворі: що не крок, то калюжа. У таку погоду статечний господар собаки не виганяє надвір. А він—земляк,—що вже двічі побував на фронті, хіба він справді такий дурень, щоб дармувати марно час—не спати цілу ніч—на якийсь там маневрах...

Рушниця й уся його амуніція теж лежали під нарами.

Зрештою, в нього була ще ціла низка важливих причин, які поспідовно виринатимуть на тлі дальшого ходу подій...

А поки-що: «землячок» обережно, щоб навіть не шеберкнути, вивпзав з-під нар... Його тінь сторожко крадеться по коридору, повз двері «ротної канцелярії», ще кілька кроків і...

Нараз відчинилися двері, а на порозі кімнати виросла постать Маковського.

— Вістун?

— Точно так!—ховаючись від світла в темінь коридору, несподівано для себе відповів земляк.

— Зажди!—сказав Маковський. Зачинилися двері.

Минуло кілька хвилин. Земляк обмірковував своє пбложення. Він тільки що встиг зрушити з місця, як на порозі знову виросла постать Маковського, а його рука простягала землякові.

— Доручення до штабу батальйону. Принести відповідь.

— Доручення до штабу батальйону. Принести відповідь...—проказав за Маковським земляк.

— Як прізвисько?—Маковський покvapно витяг із кешені блокнота й оливоця.

Дві стрічки дрібненьких літер у блокноті Маковського—ім'я та прізвисько земляка—свідчили про те, що йому доручається папери особливого значіння.

— Неси!—почувся наказ на порозі.

— Слухаю!—була відповідь на коридорі.

Постать Маковського зникла за дверима.

Земляк ще постояв хвилину, помірковував, а тоді так саме, як і раніш, крадькома пройшов до казарми...

... і знову поповз на старе місце. Певно й тут були свої міркування...

Згодом повз «днівального», що доброзичливо затинав хропака біля вихідних дверей, сторожко крадучись навшпиньках, при повній амуніції вислизнула надвір постать «земляка».

Осіння ніч проглинула його таємний намір...

Батальйонна канцелярія. Денний гармидер ушух: не чуто рипіння дверей, ні грюкоту салдатських цвяхованих черевиків.

Зігнувшись над «ундервудом», при світлі електричної лампи, чергова нічна машиністка покvapно докінчує негайну роботу—«арматурний реєстр 58-ої маршової сотні»; за столом біля телефону, спершись на лікті, сидить позіхаючи вартовий писар.

Задзвенічав дзвінок «апарату».

Вартовий писар лівово підвівся й приклав до вуха трубку.

— Так. Хто?.. Церанська? Передаю трубку... Вас просять—звернувся писар до машиністки.

Церанська мовчки встала й не поспішаючись підійшла до телефону.

— Слухаю... Так... Так... А хіба що? Ну?.. Ну? Слухай, Клаво... Що? Ти збожеволіла!

Вона раптом повісила на місце трубку й нашвидку почала вдягатися. Прибрала в себе на столі папери.

— Коли прийде значковий штабу, скажете, що я вийшла і... зараз буду.

Замість відповіді вартовий писар солодко позіхнув, а коли Церанська була вже за дверима,—промовив:

— Знаємо вас...—почав уможуватись на столі, видимо збираючись як-найдоцільніше використати свою нічну варту.

Враз телефонний апарат залився тривожним дзвінком.

Дзвінок не вгавав!.. Вартовий писар з пересердя плюнув:

— Яка ще там сволоч!.. Лежачи дістав трубку.

— Так... Нема нікого... Нема! Хто? Поручик Маковський... 58-а маршова сотня... Слухаю, вашблагородь. Так... зараз!

Писар покvapно зірвався на ноги:

— Вістун!

Крізь одчинені двері просунулася голова вістунa:

— Якого хріна?

— Худоба, ти як відповідаєш? Дисципліну забув...—накинувся на нього писар.

— Ну, ладно, ладно,—доброзичливо перебив його вістун,—дослу- жися до ефрейтора, тоді тобі й честь... Кажу чого там?

— Поклич значкового. Він у вартувій кімнаті. Скажеш, до теле- фону екстренно просять. Та живо! Раз-два!

— Всяка тобі наволоч буде патякати... ефрейтора... гм!—писар почав оправляти на собі одіж.—Машиністка—лярва пішла й роботи не докінчила... Відколи вже...

— А ну тебе,—підійшов до апарата.

— Вартувий писар. Точно так! Післав... у цю-ж хвилину, вашбродь! Зараз! Слухаю...

Грюкнули двері. До канцелярії увійшов значковий штабу.

— Ваше благородіє, екстренно просять...—і вартувий писар пере- дав йому трубку.

— Значковий штабу... Слухаю! Це ти Володя? Що трапилось? Михальченко? Нічого не розумію... Церанська Галина—друкарщиця... Ну?... Щоденник... Слухаю... Організація... Яка організація? Ти з глузду з'їхав! «Перекинути роботу на інші маршові сотні»... Значковий вила- явся брудною лайкою...—Володя, слухай... Що? До жандарського роз- шуку... Дурень! Не треба, чуєш? Приїзди... так! Я зараз, негайно, з рапортом до полковника. Володя, слухай... Володя!

— А, чорт!—Значковий схвильовано повісив трубку.—Де маши- ністка?

Писар витягнувся глистою:

— Не можу знати, ваше благородіє. Десь вийшла...

— Вийшла... Блядство...—процідив крізь зуби значковий.

— Скажи, що я наказую... Ні, як тільки вона прийде, зараз-же донеси мені... Чув?—і не очікуючи на відповідь вартового писаря, про- жогом кинувся з канцелярії.

Писар по своєму зрозумів хвилювання значкового штабу...

— Така вже бабська тактика. Де чорт нічого не вдіє—там баба завше справиться...

І поміркувавши хвилину над «бабською тактикою», почав знову вмошуватись на столі...

Чекав поки прийде Церанська—чергова нічна машиністка...

Причина, яка на думку вартового була звичайна «бабська тактика», незабаром викликала незвичайну метушню...

До штабу, не зважаючи на пізній час, прибув сам полковник— комендант батальйону.

Нервово дзеленьчав апарат,—значковий передавав розпорядження полковника—викликаючи негайно до штабу командантів окремих сотень. Вся команда, що обслуговувала канцелярію штабу, була «на лице».

Всі тривожно позирали в той бік, де осторонь стояли: полковник і поручик Маковський. Насуплені брови полковника визначали, що трапилася подія незвичайної ваги...

З наказу полковника почалась ревізія паперів—перевіряли все, до найменшого клаптика—боязко шаруділи паперами й робили всілякі висновки...

Певної причини ніхто не знав, за виключенням полковника, значкового штабу й поручика Маковського,—над усіма важила загострена цікавістю таємниця...

І коли всю канцелярію було перевірено до галузочки, тоді полковник покликав:

— Панове старшини, будь ласка до мене на оперативну нараду... Все в порядку... Підсилити зовнішню варту,—і далі продовжував розмову з полковником—командантом окремої сотні польової жандармерії:

— ...Винайти за всяку ціну машиністку штабу—Церанську...

Грюкнули в-останнє двері... Канцелярія штабу 27-го запасного батальйону причаїлася, сторожко прислухаючись до осінньої мжички надворі... Вартовий писар очумався від несподіваної для нього події, почухав потилицю:

— Да, батінька мій, катавасія!

VII

Чорна пелена глухої темряви ночі завішала екран «оперативної дислокації» на учбовому полі... Спокій.

Поміж чагарником, у невеличкій лісовій балці, рухались ланцюгом невиразні постаті, було чути, як провадилася пошепки розмова.

— ...Наказ—стій!

Постаті вклякнули до землі і... на екрані знову одна велика чорна пляма.

Це тільки на одну хвилину, а потім...

Здала виринає підозріла тінь, вона рухається, згодом перетворюється в невиразну постать і наближається до місця, де за хвилину перед тим вклякнула дозорна чота.

Коротке і чітке:

— Пропуск!

Постать зупиняється:

— Пропуск!

У відповідь спантеличене:

— Свій.

І одривчаста команда:

— Ура.

«Дозорна чота» захопила бранця.

Хтось запалює сірника й на хвилину освітлює обличчя невідомого...

На вустах командира «дозорної чоти»—фельдфебеля Гризла—здивовано заклала готова на цей випадок лайка...

— Це ти? Яка тебе мара сюди принесла?

Невідомий, якого це торкалося—старшина батальйонної команди звязку—давній приятель Гризла, сердито сплюнув:

— А ну вас до всіх чортів... Насилу втрапив... Негайний наказ командира батальйону: «Кинути все і вести людей до казарми»...

Підстаршина з Гризлом вийшли осторонь і стиха про щось балакали.

Дмитрова ланка зхована в кущах на лівому крилі «дозорної чоти». Військова назва ланки—«секрет».

Сюди було чути окремі уривки розмови.

— ...А ти не знаєш для чого?—допитувався Гризло.

— Так, де-що чув... підстаршина понизив голос.

— «Вот ана баба якімі ділами ворочала»—вловило вухо Дмитра.

— Галя!—вирішив чомусь несподівано для себе Дмитро і в ту ж мить його серце забилося знайомим йому передчуттям небезпеки.

— Його щоденник...—рука мимоволі шукає місця, де він переховував свого щоденника.

Його не було.

Долітали поодинові слова:

— ... Михальченко... Сестра...

А далі ціла низка подій вихором завертілася йому в голові.

Підстаршині було байдуже, хто:

— ...«Она самая і єсть... Церанська».

Гризло вилаявся брудною лайкою.

— Так! Це була вона...

Церанська—друкарщиця при штабі 27-го запобатальйону—партійний організатор по завданням місцевого підпільного комітету РСДРПБ... «Дмитрова Галя».

З-під козирка Дмитровго кашкета викотилося дві краплі поту...

— А мій щоденник... Де він?

З темряви ночі докірливо хитала головою примара Голубенко

— «Викиньте, мій голубе, свою писанину до відхідника».

Звичайно, він згубив щоденника...

Дмитро безсило вхопився за куш.

Від чого так нестерпимо билось серце?..

Кохання чи... почуття товариської відповідальності?

Розібратися було важко.

Минуло кілька хвилин.

Підстаршина команди звязку, поінформувавши Гризла про те, що, на його думку, могло спричинитися до припинення нічних маневрів, подався за вказівками Гризла шукати головного командира «оперативного польового штабу».

Маневри припинено...

По шляху, що провадив до казарм, поблискуючи цигарками, рушила сіра пасма—«колона»... З наказу команданта батальйону йшли «додому».

*

Дмитро знав, що на маневрах не було «в'ятського земляка». З його, Дмитрового наказу, «земляк» залишився в казармах... Власне він «земляк»—сам погодився виконати це ризиковане завдання:

— За постановою нашого комітету—так передала Дмитрові Галя—необхідно дістати в негайному порядку кільканацять офіційних бланків чистого паперу... за печаткою 5-ої роти. (Тепер 158 маршова сотня). Що ви скажете на це, товаришу Дмитре?

— Буде зроблено—обіцяв Дмитро.

Відбулася нарада двох.

— Мені треба чистого паперу—бланків... Вони в «ротній канцелярії»... Ти як гадаєш, Якиме? (Яким— це було ім'я «в'ятського земляка»),

— Це треба мені самому...—вирішив Яким.

І «в'ятський земляк» не пішов на учбові маневри...

Сіра пасма «колона» наближалася до воріт, що манячили невідразно плямою в мурованій огорожі широкого двору казарм...

Вже біля воріт:

— ..Пропуск?

— «Берданка»!

— Сам знаю.. Котись ковбасою!—промовив старший патруль на воротах.

Коротке:—Розійтись!

І колона—юрба людей стрімголов, з вигуками, кинулась до своїх помешкань.

Дмитро не поспішав. В голові бродила одна настирлива думка:

Зараз, поки ще не пізно, треба щось робити...

Він не помітив, як перед ним, наче з-під землі, виросла постать «в'ятського земляка».

— Не заходь до казарми...

Почувся тихий застережливий голос.

Дмитра це аж ніяк не вразило. Ніч заховала на його вустах байдужу посмішку:

— Мене там шукають?

— Йолопе, не шукають, а чекають... Галушка, пес,—нагадив... Як він довідався—не—знаю...

— Ось тобі бланки і... тікай!—говорив пошепки схвильовано земляк, тоді як його руки дрижали, заховуючи на Дмитрових грудях жмут чистого канцелярського паперу з відбитками ротної печатки.

— А ти-ж-як?—заперечував Дмитро.

— Тьфу, ти... худоба вперта... Я... у мене «Єоргій»... Я не можу... не воловодься!

І по цьому слові «земляк» майже силоміць повів Дмитра назад до воріт.

— Яка тут мати... шалається? Пропуск!

— А ти не гавкай, землячок,—рот не халява,—наставляючи промовив «земляк» до патруля, що вартував на воротах:—Яка собака піде тобі без діла в таку ніч за ворота...

— Ну... щасливої дороги...—Якімова рука гаряче тиснула Дмитрову руку.

Хто й зна, що думав старий ветеран? Коли-б не ніч, то Дмитро напевне побачив-би, що з очей «земляка» бризнула дуже гаряча сльоза...

— Ти юрунди не катуй... Шалається вас тут до собачої мами... Пропуск!—навів рушницю «патруль».

— Земляче, кинь жарти... А «пропуск» у нас такий, як у вас.—Яким показав на Дмитрову «Берданку».

— Проходь! Всяка тобі бляха розуму пробує...—бубонів «патруль», випускаючи за ворота Дмитра.

Значить: прощай, казарма!

Ройовий Кузка вже більше не питає: «з якого боку в тебе Хранція»...

На кожній залізничній станції черговий жандар буде пильно перевіряти документи поодиноких «земляків».

На ранок грізний царат висуне проти нього—Дмитра—свою бойову машину—таємний розшук...

Тепер він—одиниця, парій, дезертир, злочинець, поза всяким «законом».

Пригадав, коли виїздили з села підводи... А на село насувалася велика, сива хмара... і пісня новобранців...

«... Прощай кохана в останній раз...».

З темряви ночі виринув образ Галі... Образ перетворюється в постать... Вона протягує до Дмитра руки...

«Товаришу Дмитре, нам треба перекинути роботу на інші маршові сотні».

— ... Галя?!

І Дмитро, зціпивши зуби, кинувся від воріт...

Мжичила осіння мжичка...

*

«Ночка тьомна—я боюся, проводі мінія Маруся...».

— Юрку, кинь ти до собачої мами свою «Марусю»... Глянь, якась очмана до нас наближається...

«Патруль»—сіра салдатська шинеля—замовк і почав придивлятися.

— Де?

— Он, просто на нас чимчикує... Бачиш?

— «Проважала до вокзала»...—Ні чорта я не бачу... Де?

— Сліпцун чортів,--вилаявся другий «патруль» і показав рукою.

— Дивись!

— «Та ридала три квартала»... Дивися сам. Казав тому, сволочі розводящому, що я ще не видужав і... нічого не бачу. Який з мене патруль, коли я команда виздоровлюючих.

«Шпитальна команда виздоровлюючих» ніякої варті не несла.

І тільки цієї ночі—за негайним зарядженням команданта батальйону—їх усіх було виставлено на нічну варту по всіх вулицях міста. Наказ: без «пропуску» усіх пакувати на гауптвахту.

— Ба, й справді, хтось іде!—вирішив нарешті перший патруль, коли побачив перед собою таку-ж, як і на ньому, сіру салдатську шинелю.

— Стій, земляче!

«Земляк» зупинився, зробивши два кроки.

А тоді в його руках застережливо клацнув затвор «Берданки» й мовчазна люфа підвелася на рівень грудей патрулів...

— Я забув «пропуск»... Пропустіть!

— Не пужай, земляк, без пропуску ніяк не можна...—красномовно пояснили дві люфи такого-ж самого «калібру»...

Одна з берданок мляво опустилася люфою до пішоходу.

— ... Юрку, заведи землячка на пост...—порадив перший патруль.

— Ти з яких будеш: дезентір чи... нальотчик?—поцікавився Юрко, навантажуючи на себе зайву Берданку.

Той, до кого це тичилось, не відповів нічого... Хіба не однаково? Тепер він—одиниця, парій, дезертир,--злочинець поза всяким «законом»...

І знову перед очима виринав образ Галі...

«Товаришу Дмитре, нам треба перекинути свою роботу на інші маршові сотні»...

Дмитро йшов у супроводі патруля. Але він не вірив, що його заведуть на пост і на цьому буде покладено кінець його політичній «кар'єрі».

— Ти звідкіль будеш? З якого краю, землячок?—запитав знову охочий до розмови патруль.

Якесь внутрішнє почуття підказало Дмитрові, що на це запитання треба відповісти...

— З Поділля—відповів Дмитро.

Сталася несподіванка.

Патруль здивовано вигукнув на всю вулицю:

— Диви! Виходить—земляки ми з тобою... А повіту якого?

— Ямпільщину знаєш?—запитався в свою чергу Дмитро.

— Чому не знаю... Ах ти, мати твою бог любив!.. Настоящий, виходить, земляк... А волости якої?—дапитувався вперто патруль.

— Волости?—Дмитра починала цікавити ця «історія».

— Земляк—молодий ополченець і наївний, як подільське ягня.

— Томашпільська волость... А ти з якої будеш?—поцікавився Дмитро.

— З цієї самої, землячок, з цієї... Біля самого Томашполя—село Гнатків...

— Знаю...—перебив патруля Дмитро,—недалеко, значить, живемо один від другого... Я сам із Антонівки...

— З Антонівки!—патруль не вірив вухам.

Він кумедно проковтнув повний рот слини. Зустріч близького земляка була для нього несподівана.

— Ах ти, мати твоя... забейкана! З Антонівки, га? Данила Причепу знаєш?

Дмитро був певний, що Данило Причепу мусив бути в Антонівці.

— Чому-ж не знаю, це той, що...

— Мою сестру засватав!—розвіяв Дмитрові сумніви патруль.—Розумний чоловічина... Не послухав я його, дурень, а мав-би бути «білий білет» і по чистій гуляв-би тепер дома, ех!..

— Розумний...—погодився Дмитро.—Я йому близький сусіда.

— Диви, навіть сусіди! Така сполученість фактів, здається, найбільше вразила земляка, бо замість того, щоб іти далі, по наміченому маршрутові, він серед вулиці зупинився й видимо почав щось обмірковувати...

Дмитро спокійно чекав...

Порожня вулиця—німа як пень—слухала скавчання псів на далеких окраїнах міста... Підсліпувато блищав газовий лихтар...

Це була С...ська вулиця.

— Знаєш що, землячок?—звернувся привітно патруль,—хто-б ти там не був... бог з тобою—яке мені діло до тебе... А раз ти земляк—бо, раз ти знаєш Данила Причепу й сусіда йому—хіба ми татари, чи що? На тобі, землячок, рушницю, й рушай собі з богом... На!—патруль подавав Дмитрові його «Берданку».

— Дякую,—промовив пошепки Дмитро, схвильований щирістю земляка.

— Нема за що,—всміхнувся патруль,—молодий ти ще, бачу—
«серій».—Давно тебе забрали?

— Ні, недавно...—признався Дмитро.

— Зразу видно, що «серий».. А куди йдеш?

Патруль, як людина, що цікавиться всім, не міг не знати, куди йде його близький земляк.

У Дмитра за пазухою шаруділи папери... Брехня мусила бути правдоподібною...

— До штабу... папери несучу...—була відповідь.

— Ай, архаровці!—обурився патруль.—Послати чоловіка й не дати йому «пропуску».. Та-ж тебе на першому посту зловлять!—і він почав виливати на архаровців усю лють своєрідної лайки Поділля.

Дмитрові спало на думку запитатися в патруля пропуск, але він боявся, щоб це не викликало зайвого підозрення... Головне, це здихатись цього не в міру щирого земляка, а далі... Він протягнув землякові руку:

— Дякую, землячок, мені треба йти...

Землячок ухопився за Дмитрову руку обома руками.

— Іди, здоровий! Тільки як-же ти... Чекай!—патруль склав рупором долоні й, наблизивши їх до Дмитрового вуха, прошепотів:

— «Протірка».

Такий був кінець цієї несподіваної пригоди.

Відійшовши кілька кроків, патруль вирішив:

— Кланяйся від мене Данилові... Скажеш—від шуряка Антона.

Дмитро навіщось кивнув головою і...

За мить на екрані вулиці—на пішоході замість «дії»—чорніла мовчазна п'ятьма й було чути...

«Нночка тьом-на я бо-ю-ся про-ва-ді мі-ня Ма-ру-сяаа...»

Кожна хвилина була дорога.

Дмитро, що так щасливо покінчив свої справи з патрулем, спотикаючись добрався до кінця темного коридору й, важко дихаючи, зупинився біля дверей.

По днів на дверях можна було побачити «кв. 5», але зараз...

Його руки дрижали, як листя осичини—він налапав навпомацки знайомого йому ще вдень біленького «Гудзика». Пітьму коридору прорізали три короткі дзвінки... Ще хвилина і...

За дверима почувся тихий стриманий голос:

— ΧΤΟΨ

— Галя? Одчиніть...

Брязнула клямка. На порозі стояла Галя.

— Я впізнала вас по голосу... Вже пізно...

Дмитро зрозумів: вона не знала, що трапилось, за її відсутністю, в канцелярії штабу...

— Ми... нас викрили...—прошепотів він, нахилиючись до вуха Галі.

Близькість Галі—небезпека, що загрожувала тепер на кожному кроці... виссали з нього останні сили... Дмитро безсило похилився на

двері. «Берданка» вислизнула з його рук і з грюкотом полетіла на підлогу...

Першою опам'яталася Галя.

— Заходьте! — і майже силоміць потягла його в кімнату.

— Що трапилось? Кажіть?

В кутку на канапі лежала Клава... З грудей виривався придушений стогін, зціплені зуби... витріщені з-під лоба очі...

— Зараз приїде негайна допомога... Отруїлася...

— Я предбачала, що з Клавою це станеться...

Дмитро плутаючись розповів про те, що спричинилося до його незвичайного приходу.

Галя мовчки все вислухала... Ніщо не виявляло її внутрішнього переживання — ні одного зайвого руху — тільки очі блимнули двома зеленкуватими вогниками...

— Товаришу Дмитре, ви кажете, що по вулиці скрізь поставлено патрулів? — промовила вона нарешті.

На канапі хрипіла звиваючись від скаженого болю Клава...

— Ми зможемо пройти... в мене пропуск...

Спокій Галі знову надавав Дмитрові сили. Зеленкуваті очі підняли його рішучість... Ах, ці очі!..

— Товаришко Галю, не забувайте, що від вас залежить доля цілої організації, — це сказав він — Дмитро.

Сказав тому, що ним керувала свідомість відповідальності за долю цілої організації... і тому, що...

Доля організації це була його власна доля... Доля зеленкуватих очей...

Це звучало абсурдом: «кохання народжує революційну свідомість». І все-ж таки це було так.

Галя похاپцем одягнулась, підійшла до шафи й, висунувши потайну шухляду, поклала до кешені невеличкого чорного бравнінга.

— Швидче до Голубенка! — було коротке рішення.

Клава, до якої на хвилину вернулася свідомість, підвелася на лікоть.

— Галочко, швидче лікаря, Галю...

— Ходім! — кивнула головою на двері Галя і...

Пара помутнілих від жаху очей Клави випроводили з кімнати...

Дмитра і Галю.

На екрані — вулиці в обіймах нічної п'їтми, тихо крадучись, по пішоходах, поспішають дві постаті...

Вона: — На випадок чого — вашою «Берданкою» можна скористатись?

Він: — Товаришко Галю, тихше... На розі вулиці стоїть патруль.

Вона: — Візьміть вашу Берданку так, — бачили, як салдати ведуть арештованих?

Він: — (пропускає її на три кроки вперед і бере на плече «Берданку»).

Вона: — Так. Тепер запам'ятайте, як слід, вашого пропуску. Йдіть сміливо... Тут недалеко...

Постаті наближаються до рогу вулиці... Їхні кроки вже почув патруль.

— Стій! Пропуск?

- «Протірка».
- Проходь!—патруль підійшов до першої постати.
- Догулялася, мамзелька?
- Відійди, земляк, не бачиш, арештована...—суворо промовив

Дмитро.

- Ладно. Провадь, куди провадиш...—патруль спокійно відійшов на своє місце.

Він і Вона рушили далі, по вулиці.

Важко зітхнула ніч, а тоді за його спиною...

А може це Дмитрові почулося:

— Ех, ти, матушка Расея! Када ми тебе «образуєм»?

Дві постаті—він і вона—поспішали...

*

Минуло кілька тижнів.

По вулиці в напрямку до залізничної станції снували підлітки «газетчики».

— «Последніє телеграми! Пораженіє Гінденбурга! 100 тисяч плен-них немцев!».

На пішоходах рясно стояло всякої «публіки». У кожного в руках «последніє телеграми».

Пристойний «бать» задоволено гладив на грудях золотого хреста.

— Господь не лишає нас своєї великої милости...

— Ось вони, наші голубчики, страдники за віру Христову.

Здала по вулиці показала вишикувана салдаська сіра колона:

Гучно гриміла оркестра—будила завзяття військовим бравурним маршем... Попереду командант колони:

— Айть! Два! Айть! Два!

... Чубарики чупчики каліна...

На пішоходах полетіли в повітря шапки:

— Урааа!!!

Якась сантиментальна дама:

— Салдатік, родимий, дай поможу тобі нести шинелю!

У відповідь дамі з призирством:

— Умативайся, бляха! Недовго ще залишається вам...—і далі цензурна салдаська лайка.

— Фі, какая гадость! Марочка, не смей підходить... Грубіяни!

На повороті:

— Роями, ліве крило вперед, руш!

— Ах мамочка, как красіво командуєт этот офіцер.

Назустріч у супроводі козаків юрба полонених німців.

... Русіше... фронт...

Вони—полонені—в своєму фатерлянді теж колись так саме бучно справляли свої «проводи на фронт»... А тепер вони босі, обдерті... О, вони знають, як прикро поводяться з ними «русіше швайн».

А ця публіка, що на пішоходах, певно вийшла поглузувати з них—німців...

Вони відвертають голови:

Німець скрізь мусить бути німцем...

— Хох, дойчлянд!!! кинули в обличчя юрбі на пішоходах.

Хтось істерично вимахував руками:

— Вот он!—стерведи—немци! Нашіх братьєв убівають...

На німців полетіло каміння з бруківки.

Дрантиво зодягнуте «пенсне» в студентській шинелі заперечувало:

— Господа, оні не віновати...

— Шпіон!!!—засичали в юрбі на пішоходах, а готовий до послуг городовик зараз-же зловив за комір необачного «студіозуса».

... «Чубарики-чупчики каліна»... і козаки, що з лайкою підганяли нагаями синів далекого фатерлянду...

Чергова маршова колона вирушала на потяг... таємний маршрут потягу:

«16-й армійський корпус».

Про це знає лише командант колони, висланий за провину на фронт... поручик Маковський...

Колона в супроводі юрби цивільних посувалася до станції.

«В'ятський земляк», що маширував на лівому крилі десятої ланки, почув, як чиясь рука обережно потягла його за плече. Він оглянувся.

Рука молодої, на вигляд симпатичної жінки протягувала йому... 25 шт. «Сальве».

— Привіт від Михальченка...—проказала шопотом жінка.

«Земляк» захвилювався.

— Ти з їхніх будеш?

Жінка, що йшла поруч колони, кивнула на знак головою:

— Він теж незабаром буде на фронті...

— Ладно!—єдине, що міг промовити земляк. Він ще хотів щось додати, але жінка вже встигла відійти на бік. На руках у нього був подарунок Дмитра—25 шт. «Сальве».

Ройовий Кузка, що йшов поруч земляка, поцікавився:

Знайома баринька?

«Земляк» промовчав. Взагалі Кузка, та й не тільки Кузка, а навіть Маковський, Гризло й Галушка, які теж були в маршовій сотні, всі вони з тієї ночі... ставляться до земляка «надто уважно»...

Чому?—Це поки-що таємниця...

Наочні факти такі.

Військова влада, на чолі з плюгавеньким генералом, вирішила за краще всю «кадру» за «справу 815»—вислати на фронт.

Підстава?—Вирок того-ж таки плюгавенького генерала.

— Все, що є підозрілого в кадрових частинах—на фронт...

«Земляк» пригадав ту ніч, коли Дмитро так щасливо «вислизнув» з-під рук роззяви—Маковського...

«Він теж незабаром буде на фронті».—

— Це слова незнайомої жінки... А в руках 25 шт. «Сальве»—подарунок Дмитра.

— Дядюшка—задумливо освідомився Кузка,—а як на фронті... «криють» нашого брата?

Земляк зневажливо посміхнувся:

— Ти ще не нюхав німецького ладану?

— Ні,—щиро признався Кузка.

— А тепер понюхаєш...—вирішив земляк.

І згодом додав:

— Там тобі покажуть, «з якого боку Хранція».

Кузка пригадав Михальченка й винувато опустив голову.

Мовчав і «Земляк».

Чоло вкривалося зморшками... Він ніяк не міг збагнути гасло, що йому полишив у спадщину Дмитро:

«Мир хатинам—війна палацам».

Ну, скажемо так,—міркував він,—піхота, та ще роздивляється... А коли «антілерія»?.. Їй усе ні по чому: хатина—палац... Тільки курява до гори дметься...

І на цьому земляк закінчував свої міркування...

Впереді гриміла оркестра. Сотні грудей, важко дихаючи під сірими скатками шинелів, вигукували в повітря:

«... Ти послухай злой германец,
брось Расею воевать...».

На станції стояв паротяг, готовий повезти чергову порцію (м'язів, кісток і крови) туди—в пащу ненаситного Молоха... Що на буденній мові визначало: «фронт».

Остання перевірка.

— ... Дмитро Михальченко?

— Дезертир,—відповів Кузка.

Поручник Маковський, що робив перевірку, мовчки викреслив Дмитра з арматурного реєстру...

... Згодом за вікном, що визирало з підвалу на Н-ській вулиці, яка прилягала до залізничної станції, почувся гудок паротягу...

— «Дезертир».—Чомусь подумав Дмитро й підвівся з ліжка—єдиного притулку запліснівлого підвалу, а тепер його—Дмитрової—конспіративної квартирі.

За дверима, копіюючи апарата «Морзе», хтось тихо вистукав літеру «О». Дмитро оглянув свою «Берданку».

До літери «О» приєдналася літера «Д».

— Свої—з полегшенням промовив до себе Дмитро й почав відсувати біля дверей залізного засува...

До підвалу, обережно ступаючи, увійшло дві постаті.

— Ні чорта не бачу,—признався Голубенко.

— Товаришу Дмитре,—тихо поклікала Галя.

Дмитро, причаївшись до стіни, стояв у темному кутку підвалу. Його призначені очі в темряві стежили за обличчям Галі. Ось, вона повернулася.

Він відчув на собі її пронизуючий погляд.

Те-ж саме енергійне загадково-рішуче обличчя, й пара зеленкуватих очей, як і тоді, коли на канапі крипіла Клава...

— Товаришу Дмитре,—ще раз поклікала Галя.

— Я тут—озвався з-тиха голос.

Темрява підвалу захсвала від Галі рух, що його зробив Дмитро, силкуючись приховати своє хвилювання.

Якесь внутрішнє почуття проказувало йому, що його дотеперішня життєва стежка пройдена, а далі...

— ... Ми принесли вам чимало новин, товаришу Дмитре,—пошепки промовила Галя.

Дмитро підійшов до Голубенка.

— Доброго здоров'я, земляче,—в голосі Голубенка була доброзичлива іронія—тепер, як бачите, ми помінялися ролями...

— Пригадуєте Винницю?

Галя протянула Дмитрові руку.

— Сьогодні ваша маршова сотня вирушила на фронт... Подарунок я передала. Шкода, мене кортіло дещо від нього почути, але...

— Що з вами? Ви нездорові?

Дмитро мляво посміхнувся.

— Оточення, товаришко Галю, оточення...—перебив Голубенко.

— Вам не прийдеться тут більше перебувати...—звернувся він до Дмитра.

— Зараз ми зробимо коротеньку нараду, а тоді...

Галя пильно глянула Дмитрові в-вічі. Її рука нашла Дмитрову руку...

Потиск руки—одна коротенька мить, що за неї він ладен погодитися на все...

— Наша організація хоче вас використати,—докінчила Галя за Голубенка.

Хіба не все рівно, адже-ж організація промовляє її вустами...

— Кажіть, я згоден...

Голубенко задоволено потирав руки.

— Я ще тоді, пам'ятаєте, коли ви читали в мене на східцях газету, побачив, що з вас буде толк. Два—три таких «перепльотів», а тоді...

— З вас виробиться колись дисциплінований партійний робітник—усміхнулася Галя.

Дмитро глянув на неї вдячними очима.

— Спочатку про становище товариша...—почав Голубенко.—Вам не можна залишатися в місті... Ситуація така, що... приходить змінити нашу, так би мовити, «дислокацію»... Товаришка Галя відряджається ближче до фронту, скажемо... сестрою жалібницею... я теж... Ну, а ви... На вас, за рекомендацією тов. Галі, покладається...

Голубенко на хвилину замовк.

Дмитро похмуро здвигнув бровами.

Це вже не сантименти закоханого блазня, ні...

Це свідомість того вчинку, що він його бере на себе...

... Знищити казарми... фронт... партійні програми... все... все...

— Війна—війні!

Ось ті два коротких слова, що ними промовляла його свідомість.

— Я хочу на фронт...—несподівано вирвалось у Дмитра.

Голубенко здивовано зробив крок назад.

— Ви вгадали. Тільки що про це думав... Не дивуйтесь!

Дмитро засміявся хворим уривчастим сміхом.

— Я вам, здається, при першій зустрічі розказував про те, як я кохаю казарми... фронт... і взагалі війну...

— Я не воювати, ні... Я—руйнувати!.. Руйнувати все, що пахне фронтом... війською... муштрою... казармами...

Дмитра охопила істерика.

Два тижні перебування в темному льохові-підвалі виснажили

його й без того попсовані до краю нерви...

Дмитро на хвилину забувся...

Тихше... Слухайте, стіни підвалу. Його життєпис: чотири слова.

В селі він — «байстря», в казармах «недоносок» — «дезертир» і... в майбутньому на фронті — агітатор...

... З його затиснених вуст зривається брудна салдатська лайка.

... В вашу матір...

— скрегочуть його зуби.

Голубенко сіпнув Дмитра за руку.

— Ну, це вже той... Не треба бути таким гарячим, чуєте?

Присутність Галі протверезила Дмитра.

— Вибачте... Вирвалось... — винувато пояснив він, опановуючи себе.

— Нічого... — заспокоїв Голубенко. — Ви просто... вам обридло ваше

сточення...

— Значить, пропозицію приймається?

Дмитро мовчки кивнув головою.

— Тепер залишається практична сторона питання... — і Голубенко

пошепки запитав:

— Товаришко Галю, адреса Остапчука при вас?

— 16-ий корпус, 162-ий Ахалцихський піхотний полк, — теж пошепки

відповіла Галя.

— Гарзд. А тепер — ходімо сюди...

Рука Голубенка вказала просто перед собою:

Три постаті слухняно рушили до найдальшого закутка підвалу.

А згодом:

Уривки шопоту... Лячно блимав завішаний ковдрою огарок лойової

свічки...

... і ледве вловимий шелест паперу...

... Аж поки згасло світло й хтось пошепки промовить:

— «Усе».

— Усе — проказав за кимсь Дмитро.

Це було прощальне слово, що його почули темні закутки підвалу...

Коли пацюк — мишачого роду — відважився нарешті вилізти на

старе поламане ліжко...

В підвалі вже не було нікого.

Миші з цікавістю обнюхували нову для них річ... Дмитрову

«Берданку».